

В. К. Козюба

ЖИТЛО, ДВІР, САДИБА (за матеріалами давньоруської лексики)

Статтю присвячено одному з аспектів вивчення такого культурного явища давньоруського часу як двір-садиба. За матеріалами історичної лексики з використанням писемних пам'яток XI—XIV ст. простежуються різні назви двору та його складових — житла, господарських об'єктів, огорож тощо. Для більш глибокого розуміння історичних реалій, які є предметом розгляду, залучаються етнографічні матеріали Українсько-Білоруського Полісся, а також археологічні паралелі до складових заявленої теми. На основі зіставлення запропонованих джерел автором здійснюється спроба поєднання даних лексики, етнографії та археології в атрибуції окремих частин двору як поширеної реалії середньовіччя.

Ключові слова: житло, садиба, історична лексика, археологія, Полісся, Південна Русь.

Українсько-Білоруське Полісся є визнаною скарбницею вивчення слов'янської матеріальної і духовної культури. Завдяки сталості місцевого населення і його комунікаційній відірваності від мегаполісів культура і побут поліського регіону зберегли, здебільшого у трансформованому вигляді, риси попередніх епох. Тому місцевий етнографічний, фольклорний, лексичний матеріал потребує подальшого дослідження і узагальнення.

Останнім часом стали популярними дослідження, в яких використано здобутки кількох наукових сфер. Результати археологічних пошуків доповнюються етнографічними матеріалами, зокрема в царині домобудівництва, ремесла, сільського господарства, поховального обряду тощо, що у свою чергу, дозволяє робити обґрунтовані наукові реконструкції і моделі, повніше відтворювати минулу дійсність. Ще однією сферою, досі майже невикористаною архео-

логами, є мовознавство, особливо його складова — історична лексикологія. Залучення різноманіття назв окремих предметів і явищ доби середньовіччя надає додатковий, досить потужний, ресурс для вивчення матеріальної культури давньоруської доби.

Різнопланове вивчення двору (садиби) як культурного явища цього періоду дає змогу окреслити кілька напрямів його дослідження. Серед них: реконструкція структури двору та його складових — житла, господарчих будівель і огорожі — за археологічними матеріалами; дослідження двору як об'єкта правових відносин (спадок, місце злочину тощо) — за юридичними пам'ятками давньоруського часу; двір і мала сім'я як складові палеодемографічних досліджень. До цього переліку входять і матеріали історичної лексикології, які органічно доповнюють археологічні і етнографічні джерела.

1. ЖИТЛО, ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ

Найголовнішою частиною кожної садиби є житло. В писемних пам'ятках давньоруського часу використовується багато термінів, пов'язаних із цією номінацією. Ця термінологічна строкатість була обумовлена різноманітністю типів житлових будівель. Розглянемо ці назви.

До першої групи можна віднести назви, які мають тільки загальне, абстрактне значення — 'дім', 'житлова споруда'. Найбільш поширеним серед них був термін *домъ*. Він походить ще з індо-європейської мови, порівняйте: прасл. *домъ*, д.-інд. *dāma*, санскр. *dāmah*, авест. *dam-*, гр. *Δόμος*, лат. *domus* [Вступ..., 1966, с. 514; Мейє, 1951, с. 19; Історія..., 1983, с. 22]. Цікаво,

що ця лексема відсутня в сусідніх щодо слов'янської германській та балтійській мовах [Вступ..., 1966, с. 514]. У слов'янських мовах (усіх трьох груп — західної, східної і південної) вона представлена дуже широко: дім — укр., дом — рос., біл., болг., серб., макед., dom — хорв., хорут., пол., слвц., н.-луж., dům — чеш., domoj, domow — в.-луж., dūm — полаб. [Будилович, 1882, с. 100; Вступ..., 1966, с. 550—551].

Цей термін часто згадується в писемних джерелах — зокрема, в ПМЛ його використано 23 рази [Творогов, 1984, с. 52]. У значенні 'житлова споруда' лексема *домъ* зустрічається як в оригінальних пам'ятках, так і в перекладених: «Данилоу же королеви ставишоу в домоу Стѣкинтовѣ» [Л, 6763 (1255), ствп. 828; Генсьорський, 1961, с. 68]; «И не всякого человека въведи в дом свой: блюдица зглодея, зло бо съдевает» (Премудрість Ісусова, сына Сірахова) [Мудрое..., 1989, с. 41]; «Лутче бы коему человеку изволи дом погрести, нежели злу жену в дом привести» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 80]. Останній з наведених прикладів цікавий тим, що в ньому згадується заглиблене житло.

Оскільки дім складав головну частину двору, в джерелах трапляються збіжності значень *дворъ* і *домъ*, але вони досить рідкісні і фігурують переважно в більш пізніх літописних записах, пор.: «съгорѣша... много домовъ добрих» (Синод., Коміс. сп.), *дворовъ* (Акад., Толст. сп.) [НПЛ, 6702 (1194), ствп. 41, 233], *дворовъ*, *рекше домовъ* [Филин, 1949, с. 157, 158]. Полісемантизація лексеми *домъ* простежується і на інших прикладах, де це слово виступає за переносними значеннями 'рід', 'сім'я', 'господарство', 'майно', 'храм' [Рорре, 1962, с. 16; Львов, 1975, с. 107—108; Лучиц-Федорец, 1973, с. 7; Історія..., 1983, с. 129; Буслаев, 1861, стлб. 391, 480; Мудрое..., 1989, с. 187—188; Срезневский, I, стб. 699—702; Львов, 1966, с. 257—258]. Ці самі значення, навіть трохи розширені, зустрічаються і в староукраїнській мові [Українська..., 1985, с. 14].

Серед інших відомих загальних назв жител — *жилице*, *стан*, *господа* і *обитель*. Лексема *жилице* використовувалась не дуже часто — в ПМЛ вона зустрічається 4 рази, в КПП — 2 рази [Львов, 1975, с. 104—105; Творогов, 1984, с. 57], причому виключно в церковно-книжкових зворотах у значенні — 'житло диявола', 'небесне житло', «беси жилище имяхуть» та ін. [Филин, 1949, с. 160; Рорре, 1962, с. 20]. Крім книжної, це слово мало й розмовну, але не дуже поширену, форму — *жило*: «пожегше вся жили грядныя» [Історія..., 1983, с. 129]. Слово *станъ* із значенням 'житло взагалі' І. І. Лучиць-Федорець відносив до праслов'янських архаїзмів [Лучиц-Федорець, 1973, с. 7]. Воно було у вжитку і в давньоруський час: «бяхоуть же станове в городѣ (Судомірі — В. К.) соломою чиненѣ и загорѣшася самѣ от огневѣ» [Л, 6769

(1261), ствп. 853]. На Поліссі ця лексема збереглася до нашого часу [Лучиц-Федорець 1973, с. 6]. Термін *господа*, притаманний кільком слов'янським мовам [Фасмер, I, с. 445], на думку Л. Нідерле, хоч і присутній у пам'ятках IX—X ст., є лише слов'янським відповідником грецького терміна [Нідерле, 1956, с. 257]. У значенні 'житло' він відомий в давньоруських пам'ятках [Срезневский, I, стлб. 562—563]. Остання з перелічених загальних назв жител — *обитель* — здається, є суто книжковою, оскільки присутня в Кормчій в одному з церковних правил [Буслаев, 1861, стлб. 378; Словарь..., V, с. 483].

Дуже поширеним у давньоруській лексиці був термін *хоромъ* (*храмъ*). За своїм значенням він займає проміжне місце між описаною вище групою лексем із загальним змістом 'житло' та іншою групою, до якої належать назви різних, конкретних типів житлових споруд. Це слово утворилося від праслов'янської форми *хоргъ [Фасмер, IV, с. 265—266; Історія..., 1983, с. 129] і є загальнослов'янським: *храмъ* — болг., *храмъ* — ст.-серб., *храм*, *храмина* — н.-серб., *hram* — хорв., хорут., словен., *chram* — слвц., чеш., н.-луж., *hromina* — пол. [Будилович, 1882, с. 118; Филин, 1949, с. 103]. У цих мовах воно виступає у значенні 'церква' (рос., болг., ст.-серб., слвц.), 'дім', 'будівля', іноді 'двір' (н.-серб.). В українських говорах Полісся це слово має кілька значень (наведені за ступенем поширеності від найбільшого): 'велике приміщення', 'господарські будівлі', 'загальна назва для сукупності житлових і господарських будівель', 'хата' [Євтушок, 1993, с. 18, 64; Корень, 1968, с. 157]. На території Білоруського Полісся виділяються 3 головні компоненти семантичної структури лексеми *хором*: 'великий, красивий дім' (крайній захід Полісся), 'усі дворові будівлі' (західнополіський говір), 'холодні будівлі' (центрально- та східнополіські говори) [Лучиц-Федорець, 1973, с. 6], серед яких другий має найбільш загальний характер [Сорока, 1977, с. 6].

Розглядувана лексема у слов'янських писемних пам'ятках відома з кінця IX ст. [Нідерле, 1956, с. 260]. Оскільки етимологія цього слова досі нез'ясована, дослідники відзначають кілька його значень. За І. І. Срезневським, це 'дім', 'будівля', 'кімната', 'горниця' [Срезневский, III, стлб. 1396—1399]; за І. М. Керницьким — 'великий розкішний житловий будинок' [Питання..., 1970, с. 7]; за В. В. Німчуком — 'загальна назва світської дерев'яної споруди' [Історія..., 1983, с. 129]; за І. І. Лучиць-Федорцем — 'красивий дім' [Лучиц-Федорець, 1973, с. 7]; за А. Поппе — 'щільний комплекс житлових і господарських будівель' [Рорре, 1962, с. 82]. Для з'ясування значення слова *хоромъ* звернемося до прикладів його використання у давньоруських джерелах.

У ПМЛ літописець використав 4 форми цього слова: *хоромъ* (2 рази), *храмъ* (3), *храмина* (4) і

хоромина (1) [Творогов, 1984, с. 155—156]. Цікаву інформацію дають випадки, коли у паралельних джерелах (різні переклади, літописні зводи) разом із лексемою *хоромъ* використовувалися інші, семантично близькі до неї (на думку авторів текстів, перекладачів або переписувачів), терміни. Зокрема у списках Біблії грецьке слово *βουρα* у більшості випадків перекладалося як *храмъ*, але іноді використовувалися й такі лексеми, як *клѣтъ* і *горьница* [Львов, 1966, с. 255—257]. У літописах при опису подій 1092 та 1095 рр. синонімом до слова *хоромъ* у різних його формах виступає термін *изба* (*ыстьба*, *ызба*, *стѣба*) [Филин, 1949, с. 245].

У літописах та інших пам'ятках *хоромъ* виступає як 'житло взагалі' чи, можливо, 'наземні (високі) будівлі': «*что приидосте... а вы плотници суще, а приставимъ вы хоромъ рубить нашихъ*» [Л, 6524 (1016), ствп. 129]; «*аще кто выльзъише ис хороминь*» [ЛЛ, 6600 (1092), ствп. 214]; «*боуря велика... розноси хоромы, и товар, и клѣти*» [Л, 6651 (1143), ствп. 314]; «*быс вода велика, потопа люди, жита, и хоромы оунесе*» [ЛЛ, 6636 (1128), ствп. 299]; «*и пожгоуть вся вѣшняя храмы и ограды и гумна*» [Л, 6762 (1254), ствп. 823]; «*Аже холопъ оударить... а оубѣжитъ въ хоромъ*» (РП, XII—XIII ст.). Саме у загальному значенні 'житлова будівля' слід розуміти використання терміна *хоромы* при описі спалення міста у «Повісті про взяття хрестоносцями Царгорода» [НПЛ, 6712 (1204), ствп. 48], адже в даному контексті неможливо вбачати у ньому дерев'яні рублені, складені з колод, великі житлові будівлі. Одне з джерел давньоруського часу («Слово святого отця Василія про піст повчення») навіть згадує язичницького божка, що жив у домах: «...сблюдаючи насъ от всякоя козни сотонины, и от пакостныхъ качици и от проклятыя бѣса хороможителя» [Буслаев, 1861, стлб. 499]. У русько-візантійському словнику середини XV ст. («Рѣчь тонкословия греческаго») слово *хоромы* використано для перекладу гр. терміна із значенням 'дім' [Ковтун, 1963, с. 340]. Нарешті, у цьому загальному значенні хороми виступають у народному фольклорі, зокрема у прислів'ях XVII ст.: «*двор добро с ушами, а храма с очами*»; «*не добро дом без ушей, а храм без очей*» [Мудрое..., 1989, с. 365, 383]. В останньому прикладі цікаве протиставлення *дом* — *храм*, в якому дім виступає у значенні сімейне господарство.

Відоме використання номінації *хоромъ* і в більш вузькому значенні — 'добротна, простора, зручна для проживання наземна будівля'. В одному із списків «Пчели» (XIV ст.) Сократові приписується вислів: «*Достойно основанью храминному... твердо быти, такоже и починку делом истинну и праву быти*» [Мудрое..., 1989, с. 207], у якому, на нашу думку, давньоруський перекладач мав на увазі міцну основу наземної

споруди. У «Слове некоего отця к сыну своему, словеса душеполюзьяная», що увійшло до складу Ізборника 1076 р., є наставлення: «*14. Всяко можеши, аште хочеши, несть бо тяжько: ...в храме ли красьне и висоце възлежиши — въведи скытаюштаагося по улицам в дом свои*» [Мудрое..., 1989, с. 27]. Інші особливості хором названі у наставленнях, що у складі підбірки «*Еже оубо имѣти правовѣрную вѣру, основа добры дѣлъ есть...*» входили до збірки «Златая цепь» і пізніше були частково використані Даниїлом Заточником у своєму «Слові»: «*Лежащю ти въ твердо покровнѣи храмнѣ, то слышащю же оушима своими дождевное множество, помысли о убогихъ, како лежатъ нынѣ дождевными каплями яко стрѣлами пронажаеми, а другыя от неосновения сѣдяща водою поятъ*»; «*Сѣдящю ти зимъ въ теплѣ храмнѣ без боязни изноживъишюся, въздохни и помысли о нищихъ, како клѣчатъ надъ малымъ огнемъ скорчивишися, болюю же бѣду очима имуще от дѣла, руцѣ токмо сѣгрывающе, плещи же и все тѣло мразомъ измерзше*» [Буслаев, 1861, стлб. 492—493].

Як видно з наведених прикладів, *хоромъ* бачився сучасникам як тепла, комфортна, красива, висока наземна споруда, що має надійний, міцний дах. Якщо порівняти це з археологічними матеріалами, то в хоромі можна вбачати наземні зрубні, досить великі за площею, іноді двоюрусні, житлові будівлі.

Дуже цікавою є поширена у давньоруський час назва житла — *истѣба*. Вона відноситься до праслов'янських часів *истѣба* < *јьстѣба* і присутня майже в усіх слов'янських мовах: *изба* — рос., болг., серб., *изба* — біл., *izba* — пол., хорв., слов., *izba*, *jispa* — хорут., *jizdba*, *jizba* — чеш., *jstwa*, *stwa*, *sra* — в.-луж., *schjpa* — н.-луж., *jã'za'ba* — полаб., *jistibka* — кашуб. [Будилович, 1882, с. 110]. Більшість дослідників (М. Фасмер, О. Брюкнер, О. Преображенський, Ф. Славський) вважають, що слов'янське *јьстѣба* походить від др. в.-нім *stube* 'тепле приміщення', 'баня', хоча воно відоме й іншим європейським мовам: *stofa* — сканд., *stufa* — італ., *etuve* — фр., *extufa* — лат. [Нидерле, 1956, с. 254]. Така «популярність» цього слова на європейському континенті наводить на думку, що це слово потрапило до континентальних мов з індоєвропейського лексикону.

Вражає надзвичайне багатство застосування різних форм цього слова в писемних пам'ятках. В ПМЛ, де це слово використане 9 разів, та в інших літописних джерелах зустрічаються такі форми, як *ыстьба*, *истѣба*, *стѣба*, *изба*, *ізѣба*, *изѣдба*, *ызба*, *истобъка*, *ыстобъка*, *ыстобка*, *истобка*, *истопка* [Словарь..., IV, с. 177; Филин, 1949, с. 245]. Як видно, слово було дуже поширеним і активно застосовувалося в живій, розмовній мові.

Майже усі дослідники наводили два значення лексеми *истѣба* — лазня ('баня') та 'тепле

приміщення' ('приміщення з піччю', 'приміщення, що опалюється') [Лушай, 2014]. Розглянемо детальніше літописні свідчення, на яких нібито ґрунтуються ці твердження. Використання *істобки* як лазні ми бачимо в епізоді з помстою княгині Ольги древлянським послам: «...они же пережьгоша истокку и вльзоша Деревляне начаша ся мыти и запроша о нихъ истобьку и повелъ зажечи я от двери ту изгорьша вси» [ЛЛ, 6453 (945), ствп. 57]. Цікаво порівняти, як цей термін було подано в інших літописах. Тут ми зустрічаємо різні модифікації *істобьки* — *истьбу* (Радз., Акад., Новг. 4, 5, Львівськ., літ. Авр.), *избу* (НПЛ, ЛПС), а також зовсім інший термін — *мовницю* (ЛЛ) та її коротшу форму — *мовь* (Соф. 1, Типогр., Воскрес.; у Тверськ. додано — *сирьчь баню*) [Филин, 1949, с. 244—245]. У зв'язку з цими літописними повідомленнями виникає одразу два питання — яка назва лазні фігурувала в епічному переказі про помсти Ольги за смерть Ігоря (який пізніше потрапив на сторінки літопису) і як трапилося, що в давньоруській мові одночасно використовувалися з (sic!) назви (*істобька*, *мовниця*, *баня*) спеціальної споруди для миття?

Почнемо з другого. Термін баня був запозичений слов'янами з вульгар. лат. *banja [Мейє, 1951, с. 130] і був суто книжковим. У джерелах також зустрічаються іменник *баньникъ* та дієслово *банитися* — митися в бані, але з дуже вузькою сферою їхнього застосування [Словарь..., I, с. 104]. До того ж цікавий факт використання лексеми *баня* у переказі ап. Андрія про землю словен, наведений у вступній частині літопису [ЛЛ, ствп. 7]. Немає нічого дивного, що в цій легенді, яка походить із церковних кіл, було використано саме книжкову назву лазні.

Щодо використання лексем *істобька* та *мовниця*, то друга з них своєю семантикою одразу вказує на функціональність споруди, що мала цю назву. Звернемо увагу на те, що ця назва виключає інше призначення споруди, тобто, що *мовниця* — монофункціональна споруда. *Істобька* у значенні лазня використана лише один раз, про що йшлося вище, хоча в літопису двічі згадуються бані і ще один раз — *строєньє баньное*. А. С. Львов коливався між лазнею та жилою кімнатою в розумінні значення *істобки* в повідомленні про вбивство Ітларя [ЛЛ, 6603 (1095), ствп. 228], хоча бачити в цій споруді (яка тут же у тексті названа теплою ізбою і яка мала соломяний дах) лазню, на нашу думку, жодних підстав немає [Козюба, 1998, с. 40].

Якщо подивитися, які синонімічні ряди подають різні списки літописів щодо *істобки*, то вимальовується загальне значення цієї лексеми. Крім вже згаданого епізоду спалення у Києві древлянських послів є, принаймні, ще 4 інших. Під час загадкових подій у Полоцьку в 1092 р. люди «выльзаше» из: *ыстьбы* (НПЛ,

Синод.), *ызбы* (Акад., Толст. сп.), *избъ* (Кюміс.), *хоромины* (ЛЛ, Радз., Акад., літ. Авр.), *храмины* (Новг. 4, 5, Соф.1, Воскрес., Никон.), *храма* (ЛПС, Тверськ.). У 1093 р. київський князь Святополк засадив половецьких послів в *ыстобьку* (ЛЛ), в *ызбу* (Радз., Акад.), в *ыстобьку* (Хлебн. сп. ЛЛ), в *погреб* (ЛЛ), в *порубь* (Воскрес., Ермол.), в *темницу* (Никон. літ.). В епізоді про вбивство Ітларя отроки Ратибора отримали наказ: *истобку... истопити* (ЛЛ), *избу* (Никон., Радз., Акад.), *стьбу* (ЛЛ), *храмину* (Воскрес.). Під 1097 р., при опису подій про осліплення кн. Василька Ростиславича Теребовльського, повідомляється, що цей князь разом із Святополком зайшов (на княжому дворі в Києві): в *ыстобку* (ЛЛ), в *грядьницю* (ЛЛ), в *горницю* (Воскрес.), в *комору* (Радз., Акад.) [Филин, 1949, с. 245]. Як видно з наведених прикладів, *істобка* найчастіше сприймалася як *ізба*, хоромина, хоча в пізніших списках зустрічаються й інші заміни цього слова. Таким чином, у давньоруському слові *истьба* є підстави вбачати не стільки звужене значення 'тепле приміщення', скільки більш широке за змістом 'житло', яке завжди мало опалювальний пристрій.

Повертаючись до питання про використання *істьби* як лазні, звернемо увагу на таке спостереження. Ще у X—XI ст. арабські вчені Ібн-Русте, ал-Масуді та ал-Бакрі розповіли про звичай слов'ян митися в лазнях, які вони називали *al-atbba* або *al-itbba*, тобто *истьба* [Нидерле, 1956, с. 193—194]. Найцікавіше в цих звітках те, що опис цієї лазні повністю нагадує слов'янське заглиблене житло. Можна припустити, що на більш ранньому етапі лазень, як окремих спеціалізованих споруд (мовниць), взагалі не існувало, а для цієї мети використовувалося звичайне житло. Це припущення яскраво ілюструється етнографічними матеріалами. Північноруська баня містить архаїчні елементи (конструкція, складові частини плану), до того ж надзвичайно сталі хронологічно та територіально. Якщо порівняти типовий план бані [Нидерле, 1956, с. 193; Бломквіст, 1956, с. 236, 341—342] та південноруського заглибленого чи наземного житла X—XIII ст., то можна відмітити практично однаковий підхід у вирішенні організації внутрішнього простору цих споруд: вхід до сіней, що не співпадає з подовженою віссю споруди (явище, добре вивчене у пам'ятках домобудівництва Київського Подолу); розташування опалювального пристрою ліворуч або (переважно) праворуч від входу до камери (характерна риса для жител Південної Русі) [Козюба, 1998, с. 41]; розміщення місця для снання — полу (в житлах) та місця для лежання — полоку (в банях) між опалювальним пристроєм та причілковою стіною; розташування лав вздовж протилежних від опалювального пристрою стін споруд. Як видно, майже буквальна збіжність розташування

головних елементів інтер'єрів давньоруського житла та північноруської бані підтверджує еволюцію розвитку останньої від архаїчного слов'янського житла [Бломквист, 1956, с. 346]. Тому немає нічого дивного в тому, що на ранніх етапах слов'янської історії бані як спеціалізованої окремої споруди взагалі не існувало, а для миття використовувалося звичайне житло [Воронин, 1948, с. 228]. Цей факт і призвів до плутанини у свідченні Ібн-Русте та ін. Виходячи з цього, у літописному повідомленні про спалення древлянських послів можна вбачати як *истобку* — житло, що епізодично використовується як баня, так і *мовницю* — спеціалізовану споруду для миття.

Якщо лексема *истьба* широко побутувала вже у праслов'янський час, як було показано вище, то й об'єкт матеріальної культури, що мав цю назву, повинен мати давнє походження. На цю роль, на наше переконання, найкраще підходить архаїчне слов'янське заглиблене житло. Оскільки більшість заглиблених жител як в давньослов'янській, так і в давньоруській часи була стовповою, а не зрубної, конструкції, то і первинним значенням лексеми *jbstoba* треба вважати 'заглиблене житло стовповою конструкції'. Саме тому ми не погоджуємося з припущенням І. І. Лучиць-Федорця, за яким значенням цього слова є 'дім, стіни якого виконані в техніці зрубу' [Лучиць-Федорец, 1973, с. 8].

Свого часу Ф. П. Філін висунув тезу, за якою слово *истьба* в давньоруський час мало діалектний характер і було притаманне лише для кривичів, сіверян, в'ятичів і, можливо, радимичів і від них потрапило до Києва, звідки вже поширилося на південну та західну частини держави [Філін, 1949, с. 246—247]. Як аргументи, дослідник навіть спостереження, за якими ця лексема зовсім не зустрічається в Галицько-Волинському літопису, мало зустрічається в літописах Новгороді і досить частотна — в літописних пам'ятках Північно-Східної Русі, а також, що вона нехарактерна для української мови [Філін, 1949, с. 245]. З цими висновками не можна погодитися. По-перше, термін *истьба* у різних варіантах був дуже поширений у слов'янському світі, причому в усіх його гілках — західній, східній та південній. По-друге, ця лексема якщо і поступається кількістю згадок у літописних джерелах новгородського походження перед літописами Північно-Східної Русі, то тільки за рахунок більшої кількості скопійованих варіантів літописів останнього з названих регіонів. По-третє, відсутність цього терміна в сучасній літературній українській мові зовсім не доводить його невживання на території Південної Русі. В українських говорах Полісся відомі лексеми (*вистопка*, *застебник*, *стебка*, *пристебник*), що зберегли давньоруський корінь слова *истобька* [Євтушок, 1993, с. 66, 79; Корець, 1968, с. 153; Присяжнюк, 1981, с. 9].

За історичними джерелами, в Україні у XVI—XVIII ст. найбільш поширеними були два терміни для означення житла — *хата* і *изба*, але другий поступово був витіснений першим [Приходько, 1978, с. 274]. До терміна хата ми повернемося згодом, а зараз зупинимося на розгляді слова **призьба**. У давньоруських пам'ятках лексема *приспа* вживалася із значенням насип, вал [Рорре, 1962, с. 62]. Зважаючи на фонетичну близькість слів *приспа* і *призьба* (*пристьба* — у Курській обл. Росії) — рос. *завалинка*, дослідники появу самого терміна виводили від давньоруської *приспа* [Львов, 1975, с. 135; Історія..., 1983, с. 134]. На наш погляд, таке пояснення стикається з певними семантичними труднощами. Оскільки кільцеві насипи навколо стін заглиблених жител через свою важливу функцію — вологоізоляцію, завжди супроводжували названі споруди, ще невідомо, яке з цих явищ — присипка біля стін жител чи валоподібні насипи укріплення — з'явилося раніше і, відповідно, яке з них дало назву іншому. Ніхто також не дав відповіді на питання, чому в Україні, Білорусі та Польщі цей термін зберіг свій давньослов'янський корінь, а в Росії використовується інший — *завалинка*? В одній з праць ми порушили це питання, пов'язавши цю термінологічну різницю із заглибленими і наземними типами жител. За нашим припущенням, у слові *призьба* збереглася лексема *изьба*, а саме воно мало значення 'присипка при изьбі', тобто, біля заглибленого житла [Козюба, 1998, с. 43—44]. Пізніше, з еволюцією заглибленого житла в наземне, цей термін став частиною останнього. Підтвердженням саме такої семантики лексеми *призьба* є використання цього терміна для назви додаткової солом'яної стінки, якою утеплювалися житла на зиму [Євтушок, 1993, с. 78]. У цьому прикладі принциповим, найважливішим є те, що семантика слова *призьба* пов'язується не з дією *сипати*, *насипати*, а з позначенням місця розташування явища — носія назви «при избе» — біля хати.

У давньоруській мові відома й така назва житла як **хыжа** (*хыжица*), *хыза*, *хызина*, що походить від праслов'янської *хузъ*, *хузја*. Ця назва зустрічається у більшості слов'янських мов: *хижа* — укр., болг., *хижа* — біл., *хижина* — рос., н.-серб., *хыза* — ст.-серб., *hisa*, *higja* — хорв., *hiša*, *ohizje* — хорут., *chiža* — словц., *chyše* — чеш., *kheža* — в.-луж., *checza* — кашуб., *chyža* — пол. [Будилович, 1882, с. 100; Харузин, 1907, с. 67]. Слідом за М. Фасмером більшість дослідників, у т.ч. й українських, це слово виводять з д.-герм. *hūs дім [Фасмер, IV, с. 235; Українська..., 1985, с. 21; Історія..., 1983, с. 27, 129]. Здається, цей словоутворювальний корінь відомий не тільки слов'янським та германським (hūs — гот., Haus — нім., house — англ.), але й іншим (haz — угор., gæs — осет., hoz — курд.) мовам [Стецюк, 2000, с. 72, 81].

Значення цього слова — 'хатинка', 'дім', 'ке-лія'. Воно зустрічається тільки у перекладених пам'ятках: «от него же и в неую хызину низьку и тьмьну затворен быв пребываше, к единому вся видящему възирая владыце» (Житіє Феодора Студита); «отъ въходящихъ въ хыжю его» [Срезневский, III, стлб. 1426—1427]; «вълазити въ... оубогыя хызинь» (Ізборник 1076 р.). Епітети, що супроводжують цю назву — убога, низька, темна — вказують на особливість самої споруди. Ймовірно, це мале за розмірами, однокамерне, заглиблене або наземне (але приземисте) житло стовпової конструкції, яке добре відоме за археологічними матеріалами. Відсутність цієї лексеми в оригінальних пам'ятках зовсім не свідчить про її книжковий характер, адже дуже важко знайти привід для використання цього слова у названих джерелах. Наявність його континуантів у сучасних східнослов'янських мовах вказує на те, що це слово функціонувало й у розмовній давньоруській [Історія..., 1983, с. 129].

Ще одним загальнослов'янським позначенням житла є слово **куча** (**куща**): *куча* — укр., *куща* — рос., *кяща, кшит, къща* — болг., *кућа, кућа, кућица* — ст.-серб., *коца, кица* — хорут., *kusza* — пол., *kut'* — чеш. [Будилович, 1882, с. 99; Миклошич, 1885, с. 186, 258, 900]. І хоча тепер не в усіх перерахованих мовах ця лексема означає саме 'житло' (в укр. — приміщення для птахів і тварин, у рос. — навес), її давнє значення помешкання не викликає сумніву. У давньоруській мові це слово у формі *коуча, коуща* зустрічається у перекладених пам'ятках: «*Видиши нага соуща и боса, да ни коуча имъюшоу, где главы подклонити*» [Срезневский, I, стлб. 1383—1385]; «*Волкъ, видѣвъ пастоуха, доуща чюжи овци отаи въ коучѣ*» (Мудрість Менаандра, сп. кінець XIV ст.). У наведених прикладах це слово має значення 'шалаш', 'хижа' [Словарь..., IV, с. 341]. Можливо, первинним значенням лексеми *куча* було 'легке, тимчасове житло'.

Існує ще одна праслов'янська назва заглибленого житла — **kotja* 'прямокутне приміщення з піччю в кутку', яку О. М. Трубачов пов'язує з болг. *къща* та сербохорв. *кућа* [Трубачев, 1991, с. 119], а Л. Нідерле з давньоболг. *кошта* і поморським *continae* [Нідерле, 1956, с. 260]. Чи пов'язане воно з щойно згаданою лексемою *куча*, чи з досить поширеним *xata* — досі нез'ясовано.

У слов'янських мовах є цікава пара назв жител — *колиба/халуна*, що походить з одного джерела — гр. *χαλύβη* і позначає невеликі житла легкої конструкції [Нідерле, 1956, с. 259]. Форма *колиба* відома в: *колиба* — болг., серб., *koliba* — хорут., хорв., словц., *koleba* — пол.; форма *халуна* зустрічається в: *chalupa* — словц., чеш., н.-луж., *khalupa* — в.-луж., *chałupa* — пол. [Будилович, 1882, с. 100; Миклошич, 1885, с. 258, 900; Українська...,

1985, с. 24; Харузин, 1907, с. 67, 73]. Безпосередньо з грецької мови або з оточуючих слов'янських мов це слово перейшло до румунської (*colibă*) мови [Українська..., 1985, с. 24]. Р. О. Гринько вважає, що до карпатських говорів слово *колиба* у значенні 'хатина', 'курін' потрапило з румунської мови ще в давньоруський час [Українська..., 1985, с. 23—24]. Слово *халуна* в українську та інші східнослов'янські мови ввійшло, скоріш за все, з польської. Семантична спорідненість лексем *куча* і *колиба/халуна* вказує на можливість того, що перший, праслов'янський, термін поступово витіснявся другим. Звернемо увагу, що у змальованій дослідниками схемі поширення описаних лексем — південнослов'янське—карпатське (*coliba*) / північнослов'янське (*chalupa*) — не все так однозначно. Якщо обидва слова походять з півдня, то чому в деяких мовах (словц., пол.) існують обидва варіанти і чому лінгвістами не зафіксовані перехідні форми трансформації південного варіанта в північний? Пояснення цьому може бути тільки одне — дві форми гр. *χαλύβη* свідчать про дві, досить розведені в часі, хвилі поширення цього слова, причому форма *chalupa* більш давня.

Без перебільшення, найзагадковішою лексемою, пов'язаною з назвою житла, є слово *xata*. Його мовне походження, етимологія, семантика, ступінь поширення та хронологія побутування у слов'янському світі викликали палкі дискусії серед мовознавців. Зокрема одні дослідники (І. І. Лучиць-Федорець) вказують на компактний центральнослов'янський (!) ареал цього слова, який нібито свідчить про інноваційність лексеми [Лучиць-Федорець, 1973, с. 7]. Інші (Л. Нідерле, О. Трубачов, Р. Гринько) вважають його загальнослов'янським (крім східнослов'янських мов, відоме в пол., чеш., словц. та в.-луж. мовах) [Нідерле, 1956, с. 249; Трубачев, 1991, с. 194; Українська..., 1985, с. 17; Харузин, 1907, с. 64—65]. Походження цього слова також до кінця нез'ясоване. Більшість вчених пов'язує слов'янське **xata* з іран. *kata* 'викопане (в землі) житло' [Нідерле, 1956, с. 249; Трубачев, 1991, с. 194—195; Харузин, 1907, с. 64] або з праслов'янським *kotъ* > *kotja*, що походить з індоевропейського *kot*, порівняйте: *kode* — іран., *kat* — ягн., *kod'i* — вепс., *кудо* — морд., мар., *koda* — ест., *koti* — фін., *cenkaet* — осет., *ka* — тал., *kāde* — перс., *kodaxa* — афг. [Нідерле, 1956, с. 259; Трубачев, 1991, с. 119, 194; Стецюк, 2000, с. 72, 81; Харузин, 1907, с. 303]. За матеріалами О. Харузінна, це слово відоме в нім. (*kathe, kothe, kote* — дім селянина-одинака), сканд. (Норвегія, Швеція, Данія) і гол. мовах. Сам дослідник вважає, що слово *xata* прийшло до Європи не зі Сходу, а з Заходу, від германців [Харузин, 1907, с. 304]. Є й інша версія, за якою **xata* походить від гот. *hēdjo* 'кімната' [Лучиць-Федорець 1973, с. 7].

Нарешті, існує й інше слов'янське слово *jata 'хижка', 'шалаш', 'сарай' [Трубачев, 1991, с. 194], яке близьке за формою до *хата.

Найбільшого поширення ця лексема набула в Україні, Білорусі та Польщі, тобто, в тих землях, що протягом XIV—XVIII ст. входили до складу Польсько-Литовського державного об'єднання. Саме в цей час джерела фіксують появу лексеми *xata* в активному користуванні [Українська..., 1985, с. 17]. Але питання полягає не в тому, з якого часу ця лексема набула широкого розповсюдження (на неповноту відображення у пам'ятках XIV—XV ст. лексики тогочасної української мови, зумовленої жанровою і стильовою обмеженістю ділових документів, що лягли в основу словника староукраїнської мови, вже зверталася увага в літературі [Історія..., 1983, с. 12]), а чи була вона відома, скажімо, в давньоруський час і яку реалію називала. Оскільки у пізньосередньовічний час лексема *xata* відносилась до великих наземних жител, в яких використовувалося досить багато глини (глиняна платформа, що слугувала долівкою та призьбою для стовпових і зрубних жител, глиняна обмазка стін, у т.ч. й зрубних), можна припустити, що ця назва стосувалася саме таких жител. Між загальною і повною зміною наймасовішого — заглибленого — житла Південної Русі X—XIII ст. на наземне протягом XIV—XVI ст. та появою і завоюванням першості серед номінацій житла лексеми *xata* у цей же час простежується, на нашу думку, певний зв'язок.

Ще одна слов'янська лексема **buda** (*буда* — укр., біл., рос., серб., *buda* — слов., в.-луж., *budka* — хорв., чеш.) пов'язується з ним. *Bude* (*booth* — англ., *butas* — балт.) і, ймовірно, потрапила на східнослов'янські землі через пол. мову і німецьких колоністів.

Іноді у значенні житла давньослов'янські книжники вживали лексему **хлевина**: «*Вълезе в хлевину свою и затвори двъри своя и помолися отьцю своему*» (Ізборник Святослава 1073 р.) [Рорре, 1962, с. 82]; «*и якоже капляе изгонять ч(е)л(о)в(е)ка въ днь слотнь отъ хлѣвны своя, такоже же и жена язычна отъ хлѣвны его*» [Буслаев, 1861, стлб. 275; Рорре, 1962, с. 82]. Звернемо увагу, що ця лексема була використана болгарським перекладачем грецького тексту. Це перенесення номінації житло на господарську будівлю могло трапитись тому, що іноді житлова і господарська функції будівель співпадали. Маються на увазі добре відомі за пізніми джерелами та етнографічними матеріалами явища утримування в хаті молодняка худоби та птиці під час лютих зим та використання нежитлових споруд на подвір'ї для снання у теплу пору року (див. *одрина* далі). Схоже, що подібне використання слова *хлевина* було книжковим, не нормативним для давньоруської розмовної мови.

Також у значенні 'житло', 'кімната' іноді використовувалося слово **клѣть**: «*хотяше пребисти в келиях рекше в клѣтьх*» (Синайський Патерик, XI ст.) [Рорре, 1962, с. 28]; «*ч(е)л(о)в(е)ци в своєи клѣти, Б(о)га моляще, кланяютьс(я) за кр(е)стьяны и за княз(я)*» (Поучене правя вѣры дшеполезно, XIII—XIV ст.) [Буслаев, 1861, стлб. 485]. Клѣть як одне з приміщень (кімнат) хоромів, згадується у Житті Феодосія: батько Варлаама «*отпусти его въ своя храмы*» і той «*въшед въ едину клѣть, и сѣде въ углѣ единѣмъ*». Як виходить з продовження цієї розповіді «О крепости блаженаго Варлаама», це приміщення не опалювалося, оскільки «*отец его съжалиси зѣло его ради, блюдый, да не гладом и зимою умреть*». У тексті підкреслюється, що Варлаам не схотів «*ни въ одежу облечеса, но въ единой свитѣцѣ пребываше*» [Абрамович, 1991, с. 35], тобто, що він свідомо пішов на фізичні (холод і голод) страждання. Батько не міг звільнити сина від цих випробувань, адже для цього потрібно було б нагодувати свого сина силою та протопити клѣть. Якби останнє було можливо, Варлаам не мерз би в клѣті.

Окремо звернемо увагу на вживання цього слова в Ізборнику Святослава 1073 р. У передмові, написаній болгариним, той хвалить свого князя Симеона, який зібрав багато божественних книжок «*въсѣхъ, имже и своя клѣти испълнь*». У післямові, написаній давньоруським переписувачем Ізборника, використано той самий текст похвали, але її адресатом вже виступає князь Ізяслав Ярославич, а слово *клѣть* замінено на *полаты* [Буслаев, 1861, стб. 261, 276]. Наведені ці та інші приклади показують, що лексема *клѣть* у значенні житло використовувалася лише в книжковій мові, в основному в перекладеній літературі. Існує думка, за якою в літописному повідомленні про пожежу в Іскоростені 946 р. клѣть виступає як житлова споруда [Львов, 1975, с. 114; Літопис..., 1989, с. 35], але контекст повідомлення скоріш вказує на її господарський характер.

З розвитком давньоруського домобудівництва почали з'являтися трьохкамерні житла хата+сіни+клѣть, у яких останнє приміщення могло використовуватися і як холодна кімната (світлиця, одрина), і як комора, і як господарське приміщення. Саме таке житло згадується у новгородській берестяній грамоті № 134 (XIV ст.): «*приказо... нарядят(и) истебку и клете*» [Словарь..., IV, с. 222—223]. У пізніх списках літописів з'являється термін *подклѣть* — «*емше Игоря... и всадиша его в подклѣт камен*» (Никон. літ., 6654 (1146)) — у значенні поруб [Рорре, 1962, с. 54—55], який контраверсує із словом *подизбица*.

Підсумовуючи ці матеріали, можна визнати, що лексема *клѣть* у давньоруський час мала як загальне значення 'прямокутна (квадратна) холодна господарська споруда' (про що далі), так і більш вузьке — 'житло', 'келія', 'холодна

кімната'. Перше з цих значень утворилося ще у праслов'янські часи, друге має книжковий характер. Не можна погодитися з думкою І. І. Лучиць-Федорця, за якою праслов'янське *kletь* мало значення 'дім з вертикальних тонких колод, переплетених лозою, гілками й обмазаних глиною' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 8], адже використання цієї лексеми проходило у напрямі перенесення назви з господарської будівлі (через її невеликий розмір і переважно квадратну форму) на подібну за конструкцією житлову.

2. ПЛАНУВАЛЬНІ ТА КОНСТРУКТИВНІ ЧАСТИНИ ЖИТЛА

Лінгвістичні матеріали дозволяють з'ясувати головні елементи середньовічного житла, простежити їхню сталість і традиційність, що дозволяє робити реалістичні реконструкції житла і організованого навколо нього простору — садиби.

Неодмінною частиною житла будь-якого типу є двері. Праслов'янське *dvьrь*, *dvьri* має індоєвропейські корені: лит. *dūrys*, гр. *θύρα*, д.-інд. *dvāras*, латиськ. *dūrvīs*, гот. *daúr*, д.-в.-нім. *turi*, нім. *tür*, д.-ісл. *dyrr*, кіпр. *dor*, алб. *derë*, вірм. *durkh* [Вступ..., 1966, с. 514; Історія..., 1983, с. 22]. Ця лексема присутня в усіх слов'янських мовах: *дзверы* — біл., *двери* — болг., серб., *двер* — макед., *dvor* — хорв., *duri*, *dveri* — хорут., *dveře* — чеш., *dvere* — словц., *durje* — в.-луж., *dva' r* — полаб., *drwi* — н.-луж., *drzwi* — пол. [Будилович, 1882, с. 104; Вступ..., 1966, с. 550—551]. А. Мейє звернув увагу на те, що поруч із формою однини *двьрь* у слов'ян застосовувалась і форма множини — *двьри*, яка, на його думку, була первинною. Множина форми лексеми свідчить, що предмет з цією назвою складався з кількох частин [Мейє, 1951, с. 369]. Найважливішим для нашого дослідження є спостереження, що слово *дворь* тематично походить від *двьрь* [Мейє, 1951, с. 397; Вступ..., 1966, с. 514]. Іншими словами, у своєму первинному значенні словом *дворь* називалася 'територія, що прилягала до входу у житло', або ще ширше — 'простір поза житлом'. Цей загальний зміст зберігся і в українській мові в деяких виразах, наприклад: вийти на двір, на дворі весна та ін.

Вхід до житла завжди супроводжувався порогом. Це слово загальнослов'янське: *праг* — болг., серб., *прага* — черног., *prag* — хорв., хорут., *prah* — чеш., словц., *proh* — в.-луж., *prog* — пол. [Будилович, 1882, с. 104; Харузин, 1907, с. 59]. Поріг як елемент конструкції входу особливо був важливий для заглибленого житла, як перешкода для проникнення вологи до його котловану. Згадується цей термін і в літопису [Рорре, 1962, с. 58].

У заглиблених житлах, виявлених на території Південної Русі, в більшості випадків піч

розташовувалася прямо біля входу до житла, челюстями до нього. Цей обов'язковий елемент житла походить з праслов'янських часів: *пець* — болг., *neћ* — серб., *rech* — хорв., *peć* — хорут., *res* — чеш., *рёс*, *рјесак* — в.-луж., *pieci* — пол. [Будилович, 1882, с. 107]. У давньоруських пам'ятках слово зустрічається в основному в книжковій формі: «*Въжегъ пець въ истобицѣ оу пещерьѣ, и яко разгорѣся пець, бѣ бо оутла, и нача пылати пламень оутлинами, оному же ничим заложити*» [ЛЛ, Хлебн.; Пог., 6582 (1074), ствп. 187]. Наведений приклад показує, наскільки не відремонтована й залишена без нагляду працююча піч була потенційним джерелом пожежі.

Як встановлено за археологічними матеріалами, підлога в давньоруських житлах була або дерев'яною, або земляною (глиняною). Дерев'яна підлога була характерна не лише для найбільш багатих, а й для всіх інших наземних жител, розташованих в умовах підвищеної вологості (Києвоподіл, Звенигород, Белз; міста Білорусі та Північної Русі). Для заглиблених жител більш характерна земляна (глиняна) долівка, яка більш практична для географічних умов Південної Русі. За нашими підрахунками, близько 10—15% усіх заглиблених жител Середнього Подніпров'я мали дерев'яну підлогу [Козюба, 1998, с. 35]. Назва *підлога* — 'дерев'яний піл' — відома й іншим слов'янським мовам: *подлога* — серб., *podlaha* — чеш., словц., *podloha* — в.-луж., *podloga*, *podlog* — хорут., *podłoga* — пол. [Будилович, 1882, с. 105]. Назва *долівка*, від давньорус. *долъ* 'низ', не була такою ж поширеною, оскільки у праслов'янській і більш пізній час земляний пол (іноді для практичності підмазаний глиною) заглиблених жител не був об'єктом окремих, великих зусиль при будівництві та експлуатації цих жител.

У давньоруський час не існувало значення лексеми *пол* 'підлога', оскільки тоді, ймовірно, цим словом називалась конструкція з дерев'яних дощок для спання, розташована між піччю та причілковою стіною житла (порівн. укр. *піл*), яка добре відома за археологічними матеріалами [Козюба, 1998, с. 40]. Ми звертаємо на це особливу увагу, тому що в дослідженні А. Поппе є певне непорозуміння у цьому питанні. Авторитетний дослідник, спираючись на Сильвестрівський список XIV ст. «Сказання про Бориса і Гліба», у своїй ґрунтовній праці виділив *пол* як конструктивну складову частину давньоруського житла [Рорре, 1962, с. 56]. Насправді, в уривку: «*Некая жена, прибываше в храм своемъ делаючи. И се внезапно възъхаша трие мужи на двор ея... разметаста храм до полу. Суседе же несоща ю в храмину ину, та бо бе разметана от святыхъ*» — потрібно, на нашу думку, вбачати в слові «*пол*» іменник половина, тобто, що мова в ньому йде про зруйнування житла не до підлоги, а наполовину

його висоти. Дерев'яний настил у давньоруській мові мав назву *помость*.

Праслов'янське *окъно присутнє в усіх слов'янських мовах: *вікно* — укр., *окно* — рос., серб., *окно* — хорут., чеш., пол., *wokno* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 105]. Цікаво, що ця лексема не має своєї індоєвропейської попередниці, що свідчить про відсутність у той час і самої реалії [Трубачев, 1991, с. 195]. Вікна в житлі виконували кілька важливих функцій — як засіб освітлення, виведення диму з курної хати та здійснення нагляду за майном на подвір'ї чи присадибній ділянці. Остання з них — чи не найголовніша. Аналіз етнографічних матеріалів з планування та організації внутрішнього простору житлових будівель та співставлення його з результатами археологічних досліджень давньоруських жител привели нас до висновку про традиційність цього планування в українсько-білоруських хатах. Розміщення печі ліворуч або праворуч від входу, з повернутими до нього челюстями, розташування полу — дерев'яного настилу для спання — між піччю та причілковою стіною житла, господарське призначення передпічного кута, існування лав вздовж причілкової та передпічної стін — усі ці елементи, добре відомі за археологічними та етнографічними матеріалами, дозволяють робити реконструкції елементів давніх об'єктів, не простежених археологічно, на основі етнографічних матеріалів.

Після археологічних досліджень другої половини ХХ ст. найбільших міст Давньої Русі — Києва та Новгород, вже остаточно підтверджена багатоярусність забудови Х—ХІІІ ст. Відомі приклади існування двоюрисних жител і на давньоруських сільських поселеннях [Петрашенко, 2005, с. 58, 67]. Лексема, що називає перекриття між поверхами або між житловим приміщенням та горищем, відома у давньоруський час — *стеля* [Срезневский, III, стлб. 510; Історія..., 1983, с. 133].

Важливу інформацію для реконструкції загального вигляду та конструктивних особливостей дахів давньоруських жител надають мовознавчі матеріали. І хоча деякі деталі дахів (самці фронтонів, куриці для підтримання закрилин і водостічних жолобів) відомі серед археологічних знахідок, тільки дані історичної лексикології та етнографії дозволяють зробити науково обґрунтовані реконструкції завершень жител. Дослідники вже давно відзначили, що деталі конструкції даху мають давню загальнослов'янську номенклатуру [Нидерле, 1956, с. 263]. Найпоширенішою серед них є лексема *кроква*, *крокви*: *krokwa*, *krokiew* — пол., *krokwa* — чеш., *krokew* — словц., *kroklja* — хорут. [Будилович, 1882, с. 106]. Зустрічається цей термін і в лит. мові (*krekvà*), куди, можливо, потрапив саме з праслов'янської **krokъve*. Ця лексема, утворена від іншого іменника — **krokъ*, свідчить про двосхилу форму

даху слов'янських жител [Трубачев, 1991, с. 195, 222]. Також загальнослов'янськими є такі назви деталей конструкції даху, як *слѣмя* і *стрѡпъ*: *шелом* — рос., *шѣме* — серб., *sljete* — хорв., *sleme* — хорут., *sl'etene* — словц., *slemě* — чеш., *szlemię* — пол., *стрѡпило* — рос., *strop* — хорв., хорут., чеш., пол. [Будилович, 1882, с. 106, 107].

Загальною, родовою назвою даху в слов'янських мовах виступає номінація *кровъ*: *покрівля* — укр., *кровля* — рос., *кров* — н.-серб., *кровъ* — ст.-серб., *krov*, *krauje* — хорв., *krov* — хорут., чеш., *krow* — словц. [Будилович, 1882, с. 106, 107]. У формах *кровъ* і *кровля* вона відома в писемних пам'ятках [Словарь..., IV, с. 299]. Про загальний характер цього терміна свідчить і велика кількість його переносних значень, що вживалися у давньоруській літературі: 'укриття', 'приміщення, житло', 'захист' [Словарь..., IV, с. 299].

Іншою поширеною у слов'янському світі назвою даху є лексема *strěcha*: *стрѣха* — укр., *стрѣха* — болг., серб., *streha* — хорв., *strě'ha* — хорут., *strecha* — словц., *střecha* — чеш., *tschecha*, *sez'écha* — н.-луж., *strzecha* — пол. (Будилович, 1882, с. 106). Це слово було добре відоме у давньоруській мові: «воробѣеве полетѣша въ гнѣзда своя... под острѣхъ» [Л, 6454 (946), ствп. 48]; «въшедше бес в хижу его... [Никола] изиди из клетки скоро... и отвецав бес глаголя ему: «что ти творю?»». «Остави мя мало под острехою твоею» (Житіє Миколи Мирлікійського, сп. XV ст.) [Рорре, 1962, с. 75]. Його значення дослідники розуміли по-різному — і як 'дах взагалі' [Срезневский, III, стлб. 571—572; II, стлб. 747], і як 'карниз даху' [Филин, 1949, с. 160], і як 'низ солом'яного даху' [Присяжнюк, 1981, с. 13]. М. А. Корчиц взагалі перерахував усі варіанти, припустивши, що в середньовіччі спостерігалось перенесення найменування цілого предмета на його частину; зокрема значення лексеми стріха змінювалось від 'дах' до 'карниз даху' і від 'дах, незалежно від будівельного матеріалу' до 'солом'яний дах' [Корчиц, 1970, с. 14]. За етнографічними матеріалами Українського Полісся, словом з коренем *стріха* називається нижній край солом'яної покрівлі (за поширеністю — перші 7 номінацій із зафіксованих 12-ти!): *стрѣха*, *стришелник*, *застрішок*, *острішок*, *подстрішок*, *стришка*, *стрихач* [Євтушок, 1993, с. 36]. Про солом'яні дахи жител у містах згадує й літопис: «бяхоуть же станове в городѣ соломою чиненѣ и загорѣшася самѣ от огневь, и потом же и городъ поча горѣти» [Л, 6769 (1261), ствп. 853]. На нашу думку, давньоруський термін *стрѣха* позначав не просто дах, а саме солом'яний дах, який був найбільш поширеним як в містах, так і в селах, принаймні, Південної Русі. На це вказує паралельне вживання обох лексем (*кров*, *стрѣха*) у більшості слов'янських мов, що може

свідчити лише про їхнє різне семантичне навантаження. Про переваги солом'яного даху перед іншими видами покрівель вже згадувалося в літературі [Самойлович, 1961, с. 81, 84]. Схоже, саме солом'яний дах мала істобка, в якій було вбито половецького хана Ітларя на дворі Ратибора у Переяславлі 1095 р. [Харузин, 1907, с. 127; Козюба, 1998, с. 40].

Крім солом'яної, у Давній Русі існували й інші типи покрівель, зроблені з дерева чи очерету. За етнографічними матеріалами відомі такі типи дерев'яного покриття дахів, як: *тес* (за В. Далем, пиляні дошки товщиною менше вершка) — чеш. *tes*, пол. *cios*; *дрань* (за В. Далем, колоті соснові дощечки) — чеш. *draň*, пол. *drań*, *dranica*; *гонт* (коротка драниця) — чеш. *hont*, *hontina*, пол. *gont* [Будилович, 1882, с. 102—103]. Вважається, що лексема **драніца** є праслов'янською [Історія..., 1983, с. 127]. Деякі дослідники на підтвердження використання цього слова у давньоруській мові наводять приклад графіті з київського Софійського собору, в якому згадується лексема *драниць* [Присяжнюк, 1981, с. 13; Історія..., 1983, с. 128]. Насправді ж, як видно із змісту цього графіті («*передъ тими послухы купи землю княгыни бояню всю а въдала на неи семьдесятъ гривънъ соболии а въ томъ драниць семьстъ ту гривънъ*») [Высоцкий, 1966, табл. 38], хоча це слово автори «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.» (М., 1990) й не змогли ідентифікувати [Словарь, III, с. 77], мова в ньому не йде про якийсь різновид покрівлі. Подібна покрівля в українських поліських говорах має кілька назв (подаються за ступенем розповсюдження від більшого): *дранка*, *драница*, *гонта*, *гонт*, *дошчатка*, *отъос*, *тріска* [Євтушок, 1993, с. 34].

Історична лексикологія дає нам кілька назв окремих частин планувальної структури східноєвропейського середньовічного житла. Крім вже згаданих *подъклети* і *подъизбицы*, це *сѣни*, *светлица* і *горница*. **Сѣни** (ц.-сл. *сѣнь*) були неодмінною складовою жител Давньої Русі. Л. Нідерле вважав, що вони з'явилися у слов'янських житлах вже у I тис. н.е. як додаткові перегородки всередині житла або прибудови до нього [Нідерле, 1956, с. 251]. На нашу думку, правильною є лише остання теза. Етимологія цього слова — 'тінь' — запропонована І. І. Срезневським і підтримана іншими дослідниками [Срезневский, III, стлб. 897—898; Фасмер, III, с. 602], вказує на те, що під час виникнення ця лексема позначала примітивний, на двох стовпах, навіс над входом до заглибленого житла. Сама конструкція цього типу вимагала додаткових заходів щодо збереження внутрішнього об'єму житла від потрапляння туди вологи від опадів, адже вхід був найменш захищеним місцем. Для боротьби за комфорт (зрозуміло, відносний) житла сходинки до нього або розміщувалися всередині самої ка-

мери (що було досить незручно через зменшення її й так невеликої корисної площі), або захищалися навісом, який поступово трансформувался у додаткове приміщення біля житлової камери. Необхідність сіней була особливо актуальною для тих територій слов'янського світу, де через місцеві кліматичні умови кількість опадів (дощ, сніг) була значною, тобто, для західних і східних слов'ян. Разом із тим, за спостереженнями Л. Нідерле, для південних слов'ян (болгари, серби, хорвати) сіни не були характерною рисою домобудівництва, а їхні форми новітнього походження мають, головним чином, тюркомовні назви [Нідерле, 1956, с. 252]. Дослідник пояснив це явище досить раннім відділенням південної гілки слов'янства, хоча кліматичний фактор, на нашу думку, був домінуючим в утворенні сіней як культурного явища.

Дуже близькими за значенням є лексеми **горница** та **светлица** [Харузин, 1907, с. 258—260]. Перша з них відома у деяких слов'янських мовах: *горницъ* — болг., *gornjica* — хорв., *horjenca* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 111]. Її значення — 'верхнє приміщення житла'. Цей термін *горница/горнька* зустрічається у давньоруських джерелах: «*и ту подъхытиши и князя Володимира — В. К.) подъ руць и не соша и въ горенку* (в інш. сп. *на горницю*) *и вложиши и въ оукропъ*» [Л, 6660 (1152), ствл. 463]; «*и вниде неч(ис)тymi доухъ мняше пострашити раба б(о)жия бы(с) бо яко ч(ел)о(в)е(к)ъ гордъ ида с горници по възходоу*» (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь..., II, с. 363]; «*възлѣсти естъ по степенемъ яко на горницю*» («Ходіння» Даниїла, сп. XV ст.) [Історія..., 1983, с. 130]. В останніх прикладах підкреслюється, що до горниці вели сходи.

Масове давньоруське житло переважно залишалося одноярусним. Та все ж реалія, яка називалася *горница*, добре відома в Русі і була складовою частиною палаців та хоромів соціальної верхівки суспільства. У більшості випадків вона, ймовірно, залишалася холодним приміщенням (згадаємо вже наведену вище історію про Варлаама Печерського патерика). Саме тому пізніше горницею називали й неопалювану кімнату в трьохкамерному житлі (істобка+сіни+горница). Але, оскільки за горницею залишалося й її первинне значення — 'приміщення нагорі' (споруда з горницею не обов'язково мала бути двоповерховою, адже перший (нижній) ярус могло скласти напівзаглиблене приміщення господарського призначення), то холодне приміщення трьохкамерного житла отримало назву *светлица*, тобто, кімната без печі і кіптяви на стінах. Ця лексема також відома слов'янським мовам: *světnica* — чеш., *swetlica* — слвц., *swietlica*, *swietnica* — пол. [Будилович, 1882, с. 111].

3. ДВІР ТА ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ

Лексема **dvorъ** відноситься ще до праслов'янських часів [Вступ..., 1966, с. 500, 514, 550; Історія..., 1983, с. 126], і навіть до індоевропейських [Львов, 1975, с. 109], що вказує на давність цієї реалії. Вона присутня фактично в усіх слов'янських мовах: *dvír* — укр., *dvor* — рос., біл., болг., макед., *dvôr* — серб., *dvôr* — словен., *dvor* — хорв., словц., *dwor* — пол., в.-луж., *dwor* — н.-луж., *dvûr* — чеш., *dör* — полаб. [Будилович, 1882, с. 122; Вступ..., 1966, с. 550—551]. Первинне значення цієї номінації — 'сукупність житлових і господарських споруд' — збереглося до нашого часу. Одним з можливих, але зовсім необов'язкових, атрибутів двору є його огорожа. Город, що прилягав до споруд двору, також входив до його складу, хоча у сучасних східнослов'янських мовах більш поширена інша назва цієї земельної ділянки — садиба. В українській мові сукупність усіх складових — хати, господарських будівель, землі — має назву *садиби, усадьби, хазяйства, господарства, подвір'я, підварку, городу, загороду, пляца, селидьби* чи *поселини*, а перших двох складових — *подворка* чи *селища* [Корень, 1968, с. 147, 149, 152, 156; Євтушок, 1993, с. 15].

У російській мові, де це питання вивчене детальніше, всього зафіксовано 121 (!) слово, що позначає селянську садибу в цілому [Мельниченко, 1974, с. 51]. З них 54 припадає на лексеми, утворені від 4-х коренів: двір (29 слів), город, гумно (по 9), сад (7). Серед інших треба відмітити слова *оседлость* (з варіантами — 5), *овин* (3), *пепелище* (2), *гнездо, дача, дом, печина, печище* [Мельниченко, 1974, с. 52]. За спостереженням Г. Г. Мельниченка, лексема *усадьба* з'явилася не раніше XVI ст. [Мельниченко, 1974, с. 66—67]. Мовознавці виділяють 4 головні значення лексеми *дворъ*: 'садиба', 'слуги князя (епарха)', 'приміщення', 'обмежена ділянка землі' [Словарь..., II, с. 447—449].

Види дворів, що згадуються у давньоруських джерелах, можна об'єднати в кілька тематичних груп (перелік неповний): соціальної верхівки (царів, княжий, боярський, соцький); що належали церкві (церковний, монастирський, єпископський); за родом занять їхніх мешканців (попів, домашників); зв'язаних з торгівлею (гостювий, німецький, готський); за місцем розташування (городський, сільський); за характеристикою стану (вітхий, добрий, великий, новий). Відомі також *отнь* (*отчь*) та *теремстѣи* двори. Крім цієї лексеми, яка тільки в ПМЛ згадується 35 разів [Творогов, 1984, с. 50], у Давній Русі використовувалися її синоніми *подворие* «*Мстислав же ста на подвори*» [Л, 6793 (1287), ствп. 901], *дымъ* [Л, ствп. 12], *село* («*Годъ ти съло возяти...*» — новг. гр. № 719, близько 1180 р. [Янин, 2000,

с. 19]. Показовим є синонімічний ряд, поданий в ІЛ при описі подій довкола кн. Ізяслава Ярославича: «*и дворъ князь разграбиша*» (1068); «*не выгнаша ли мене и имѣнь мое разграбиша*» (1078); *колко ему створиша Кияне, самого выгнаша, а домъ ег(о) разграбиша*» (1078) [Л, ствп. 161, 191, 193]. Найбільш популярним на Русі (переважно в цитатах та книжкових зворотах) синонімом до лексеми *дворъ* було слово *домъ*, із загальним значенням обох термінів 'домашнє господарство' [Львов, 1975, с. 108—110]: «*и възьдѣ въ домъ тѣ съ сѣдѣаше предъ храминою*» (Усп. зб., XII ст.); «*Ту лѣше ми воль буръ вести в дом свои, нѣже зла жена поняти*» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 25, 60]; «*аже кто оумирая роздѣлитъ домъ, на томъ же стояти*» (РП, сп. 1280 р.) [Словарь..., III, с. 50].

Двір-садиба складався з кількох зон, які виконували певну функцію — житлову, господарську, виробничу, а також городу і саду. Особливо помітним цей поділ був у сільській місцевості, де двори мали більшу площу і не були обмежені щільною забудовою, як в містах. Етнографічні матеріали дають нам назви цих зон. Зокрема у Білорусі поширені такі номінації, як *надворак* (частина двору біля хати), *передхлеуе* (біля хліву), *прыгумение* (біля гумна) [Лучиц-Федорец, 1973, с. 8]. В Українському Поліссі тільки частина двору з тильної сторони житла має 12 (!) назв, серед яких *задворок, задвір'я, захата, зади, затінок, затилок, покуня, загуменьне* [Євтушок, 1993, с. 16]. Цей перелік примітний тим, що в ньому присутній семантичний аналог давньоруської лексеми, що позначає частину двору — **застѣние**: «*Азъ бо есмь, княжие господине, аки трава блещена, растяже на застѣнии, на ноже ни солнце сияеть, ни дождь идет*» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 71]. Лексема *гумно* також позначала частину двору.

Городи й садки були складовою частиною сільських і, ймовірно, деякої кількості міських садиб. Сади, городи і ниви оточували не тільки дрібні укріплені центри, але й найбільші міста, наприклад, Київ чи Переяславль: «*Изяслав же выправися весь из города (Переяславля — В. К.) и ста на болоньи и с товары за огороды*» [ЛЛ, 6657 (1149), ствп. 322]; «*и велику пакость створиша оно ратни а оно своѣ... и огороды всѣ поѣккоша*»; «... *сташа от Золотыхъ воротъ по тѣмъ огородамъ до Лядскихъ воротъ*» [Л, 6659 (1151), ствп. 428]; «*Берендичи... взяша Игоревы товары передъ Золотыми вороты и подъ огородъ*» [Л, 6654 (1146), ствп. 326]; «*Мьстиславъ же съ братъею ста передъ Золотыми вороты, въ огородѣхъ*» [Л, 6680 (1172), ствп. 549]. Сади з виноградниками, а також городи для вирощування «зелія» та овочів, судячи з

Студійського уставу, повинні були існувати в усіх монастирях. При дослідженні території Дмитрівського (Михайлівського Золотоверхого) монастиря XI—XIII ст. у Києві було знайдено кілька десятків черепашок равликів, що непрямо підтверджує існування монастирського саду [Івакін, 2002, с. 83]. У палінологічних пробах, взятих з об'єктів XI—XIII ст., що розташовувалися в згаданому монастирі та біля нього, було знайдено пилок капустианих, бурякових, бобових, злакових, гречкових, що дають далеко неповний перелік культур, які вирощувалися на міських городах Верхнього Києва [Безусько, 1999, с. 60]. Данило Галицький у Холмі «посади же садъ красенъ» [Л, 6767 (1259), ствп. 845]. Збереглася дарча грамота XIV ст. мешканця Полоцька Івана Никоневича, який серед іншого заповів монастирю Св. Трійці «огородъ оу старомъ городе» [Соболевский, 1886, с. 9].

Про існування садів пересічних мешканців у пригородах великих міст згадується у літопису: в Києві 1140 р. кн. Всеволод Ольгович почав «зажигати двори иже соуть предъ городомъ в Копыревъ кончи» [Л, 6648 (1140), ствп. 302]; біля м. Опави кн. Данило Галицький з союзниками «да пожгоуть вся внѣшняя храмы и ограды и гумна» [Л, 6762 (1254), ствп. 823]. Двори також існували у сільській місцевості: «Пославше же по селомъ, (коаліція проти кн. Святослава Ольговича — В. К.) пожгоша жита и дворы» [Л, 6654 (1146), ствп. 332]; «и мастеръ всяции бѣжахоу ис Татаръ, сѣдѣльници и лочници, и тоулници, и коузницѣ жельзоу и мѣди и среброу... и наполниша двори окр(е)стѣ града (Холма — В. К.) поле и села» [Л, 6767 (1259), ствп. 843].

Про садівництво і городництво середньовіччя в цілому та пов'язані на цьому ґрунті юридичні суперечки сповіщають «Закони земледѣльніи...» За їх ст. 20 «Аще земледѣлецъ храмы поставит, или виноградъ, или садъ насадит на пустой чюжей земли...», то через 1 рік, якщо він зможе «дати мѣсто противъ мѣста» (тобто, компенсує зайняту земельну ділянку іншою) власнику землі, то землероб залишається на обжитій ділянці [Павлов, 1885, с. 46—47]. Ст. 30 цього закону розглядає випадок, коли «дрѣво садовное стоитъ промежи двою огородоу... и с нь творить единому огородоу и пакость творить» [Павлов, 1885, с. 49]. Якщо ж плоди дерева падали на землю сусіда, то той мав на них право (ст. 81) [Павлов, 1885, с. 62]. Каралися також несанкціоновані підпали чужих садів: «Если кто судится, и без влательска повелѣній а зажжетъ виноградъ или иное каковое садовое деревье...» (ст. 76). За законом (ст. 66), ретельно розглядалися справи, коли необережне поводження з вогнем призвело до пожежі чужих нив, виноградів і садів [Павлов, 1885, с. 60]. Покаранню підлягала як крадіжка плодів з садів (ст. 58), так і знищення

самих дерев: «иже сѣчетъ сады плодовиый или въсторгая исѣкорене» (ст. 56) [Павлов, 1885, с. 55—56].

Кілька статей «Закону земледѣльного» присвячено такому явищу як потрава (*истрава*) — ст. 36, 46, 47, 51, 75 [Павлов, 1885, с. 51, 53, 54, 60]: «Аще кто обращетъ волъ, или конь, или коую иноую животиною в виноградъ, или в огородъ, или в нивѣ, или въ каковомъ мѣстѣ истравоу творяще» (ст. 36). За цією та іншими статтями (№ 46, 47, 51) заборонялося вбивати чи калічити тварину, доки цей випадок не повториться тричі. Про потраву, зроблену коровою, згадує новгородська берестяна гр. № 8 (перша чверть XIII ст.) [Янин, 1998, с. 178]. Серед тварин, «пакость творяща», згадуються також свиня, вівця та пес (ст. 47). Як видно, домашня худоба повинна була знаходитись або під пильним наглядом свого господаря (особливо в межах поселення), або в загонах та загородках, аби не нашкодити своєму чи сусідському господарству. Проти свійських та диких тварин селяни були змушені огороджувати свої ниви, сади й городи різними типами огорож, копати рови і навіть ставити пастки (*стоупници* — ст. 50). При цьому «Аще волъ или конь, хотя внити (скочити — в списку) в виноградъ или въ огородъ или в нивоу, и впадетъ в ровъ ихъ (или на тьнь наколется — додано в списку) и оумретъ, неповиненъ естъ осподарь винограда или нивы или огорода (или тыноу — додано в списку)» (ст. 48). У ст. 49 уточнюється, що у випадку, коли тварина «на тьнь аще наколется, въскочити хотя въ огороженое, неповиненъ естъ осподарь тыноу» [Павлов, 1885, с. 53—54].

Таким чином, за писемними джерелами давньоруського часу двір постає як головна складова забудови міст і сіл. У складі двору існувало кілька частин, які виконували певні житлові чи господарські функції. Огорожа двору слугувала не лише маркуванням приватної земельної власності, але й ускладнювала проникнення на його територію сторонніх, забезпечувала контроль за переміщеннями домашніх тварин на подвір'ї і запобігала проникненню інших тварин на подвір'я, город чи до саду.

4. БУДІВЛІ В САДИБАХ

До складу садиби, окрім самого житла, безпосередньо входили наземні, напівзаглиблені та заглиблені (погреби, господарчі та сміттєві ями) об'єкти, які виконували різноманітні функції, пов'язані з забезпеченням повсякденного життя конкретної родини. За нашими підрахунками, тільки перелік назв (не враховуючи дериватів) різноманітних садибних споруд (без урахування прибудов, інженерних конструкцій та номінацій огорож), відомих за давньоруськими та пізньосередньовічними писемними джерелами, а також етнографічними матеріалами,

становить для українських земель не менше 70 позицій. Зрозуміло, що таке розмаїття, пов'язане з довготривалим еволюційним розвитком присадибного господарського комплексу, не могло існувати в часи Давньої Русі. Разом із тим, відома номенклатура цієї лексико-семантичної групи назв споруд не може вважатися вичерпною, оскільки через кількісну та змістовну обмеженість давньоруських писемних джерел ця група не могла бути повністю представлена в останніх.

Усі споруди на подвір'ї за їхнім побутово-господарським призначенням можна віднести до кількох груп — для зберігання майна, для утримування худоби та птиці, для обробки і збереження сільгосппродуктів, для здійснення промислово-ремісничої діяльності тощо. Існували будівлі й загального призначення, які виконували ту чи іншу функцію в разі необхідності або одночасно були поліфункціональними.

Для визначення кола номінацій надвірних споруд господарського чи іншого призначення, які існували чи могли існувати у давньоруський час, спочатку назвемо будівлі дворів можновладців (князів, бояр) та монастирів. Серед них — *полата, теремъ, гридъница* — помешкання і місця зборів нобілітету і дружини. Останній термін у значенні 'помешкання для слуг' побутовав і в більш пізній час і у дуже трансформованому вигляді (*рыдня*) зберігся у назві господарської будівлі на Поліссі [Лучиц-Федорец, 1973, с. 7]. Лексема *порубъ* досить часто зустрічається на сторінках літописів у значенні 'в'язниця', а синонімічна заміна терміна *погребъ* [ЛІ, 6601 (1093)], на *порубъ* (Воскрес., Ермол., ч. 245) вказує на можливе використання погребя як місця заточення. До споруд, відомих з монастирського побуту, належать *поварница* (*поварня*) — 'кухня', *мъсильница* та *пекльница* — 'пекарня' [Історія..., 1983, с. 131; Рорре, 1962, с. 53; Львов, 1975, с. 128]. Від дієслова варити, крім згаданого *поварница*, походять назви спеціалізованих будівель для виробництва солі (*варьница*) та пива (*варя*), відомі за джерелами XIV ст. [Словарь..., I, с. 374—375]. До нашого часу ця давньоруська основа дійшла у назві спеціальної утепленої споруди для зберігання овочів та іншої сільгосппродукції — *варивня* (*варевня*) [Корень, 1968, с. 132; Харузин, 1907, с. 117].

У давньоруській лексиці відомо ще кілька назв споруд, що пов'язуються з князівським двором. Серед них — *бретьяница, скотница* та *медуша*. *Бретьяница* двічі згадується в літописному повідомленні про розорення у 1146 р. дворів князів Ігоря та Святослава Ольговичів: «*бѣ же тоу готовизни много въ бретьяницахъ и в погребѣхъ вина и медовѣхъ; ѿ тоу дворѣ С(вя)тославль раздѣли на 4 части и скотъницѣ, бретьяницѣ, и товарѣ*» [ЛІ, 6654 (1146), ствп. 333,

334]. Як видно, під словом *бретьяница* слід розуміти великий продовольчий склад, але етимологія самої назви нез'ясована. Лексема *скотъница* мала два значення — 'приміщення для худоби' і 'скарбниця': «*Кому ты, несмыслене, убираеши именье, скота в скотинници и жито в житницѣ*» (Із сказань Іоанна Хризостома, XIV ст.) [Срезневский, III, с. 386]; «*повелѣ* (кн. Володимир — В. К.) *нищю всяку и оубогоу приходити на дворѣ на княжѣ и взимати всяку потребу... и от скотъницѣ кунами*» [ЛІ, 6504 (996), ствп. 110]. Останнє значення, безперечно, походить від слова *скотъ* — 'гроші'. Княжі медуші, в яких зберігався мед та хмільні напої, згадуються в літописних повідомленнях 997 і 1175 р. [ЛІ, ствп. 113, 586]. Подібна споруда археологічно досліджена у Чернігові [Гребінь, 1993, с. 18—20]. Медуші мали розташовуватися не тільки на дворах можновладців, а й купців (адже мед був одним з головних продуктів внутрішньої й зовнішньої торгівлі) і ремісників-медоварів. Остання професія згадується вже у другій половині XIII ст. [Словарь..., IV, с. 516], але її існування у більш ранній час не підлягає сумніву.

Частина господарських будівель, за історичними та етнографічними матеріалами, має іншомовні назви. До тюркизмів належать *амбар* і *сарай*, до литуанізмів — *клуня, свирон, пуня*, до полонізмів — *стодола, шопа, спижарня* [Питання..., 1970, с. 12, 14; Історія..., 1983, с. 412, 413; Евтушок, 1989, с. 15]. З прибалтійсько-фінської підгрупи угро-фінських мов походить *рига* [Бломквист, 1956, с. 300]. Згадані полонізи, у свою чергу, мають нім. відповідники. Примітним є те, що ці назви прийшли в Україну як із Сходу, так і з Заходу й Півночі. Це пояснює явище в нашій мові, коли однакові за функціональним призначенням будівлі мають різні назви, наприклад, *стодола*—*клуня* чи *свирон*—*амбар*. Деякі з цих назв у XV—XVII ст. витіснили місцеві давньоруські (наприклад, *стодола*—*клуня* житниця), інші увійшли в українську мову через збільшення номінацій споруд, що було пов'язано з розмежуванням їхніх функцій.

Є ще дві лексеми, комора і кошара, які вважаються запозиченнями. Зокрема загальнослов'янське слово *комора* пов'язують з лат. *самага, самера* та гр. *карара* [Питання..., 1970, с. 13; Нидерле, 1956, с. 255]. Лексема *комора* (*кома́ра*) у значенні 'склад', 'скарбниця' відома з джерел XIV ст.: «*чи повелѣ* (Ярослав Мудрий — В. К.) *куны возити на возѣхъ и в комары золотыхъ воротѣ*» (Пролог «Прилуцький», XIV—XV ст.) [Словарь..., IV, с. 247, 248]. Комора в часи активного використання цього слова у східноєвропейській лексиці так і не стала назвою окремої споруди. З розвитком функціонального членування площі житла і відповідно більш складним його планом за коморою закріпився статус допоміжного приміщення в цьому житлі.

Слово **кошара** виводять з лат. *casearia* (макед., рум. *kašare*) — 'загородка для овець' [Історія..., 1983, с. 410], хоча воно добре відоме фактично в усіх слов'янських мовах: *кошер*, *кошара* — болг., *кошара* — серб., *kosara* — хорв., *kosara* — хорут., *košar* — словц., *koszara* — пол. [Будилович, 1882, с. 113]. Свого часу О. Харузін висунув припущення, за яким це слово — давньоруського часу із значенням 'плетене приміщення для овець' [Харузін, 1907, с. 82]. Ця версія, на нашу думку, має серйозне підґрунтя. Дійсно, давньоруські іменники *кошь*, *кошица*, *кошница* — 'корзина' (порівн. укр. *кошик*) мають семантику плетення, а кошари, за етнографічними матеріалами, мали плетені стіни. До того ж, ця лексема була в активному користуванні вже у XIV ст., що опосередковано свідчить про її більш давнє походження: *«всѣмъ д(у)шамъ скотьямъ въ вѣцѣ семь едино мѣсто кошяря едина и паствина»* (Мерило Праведне, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 278].

Серед найпоширеніших у Давній Русі назв господарських будівель постає лексема **клѣть** (*клѣтка*, *клѣтца*). Це слово праслов'янське (*klětъ*) і відоме у багатьох слов'янських мовах: *кліть* — укр., *клець* — біл., *клетка* — болг., *клијет* — серб., *kljet* — хорв., *klet* — хорут., *kletka* — чеш., словц., *klétka* — в.-луж., *kleć* — пол. [Будилович, 1882, с. 110]. За східнослов'янськими етнографічними матеріалами, *кліть* — спеціальне приміщення (прибудова) у хаті чи окрема нежитлова будівля для зберігання продуктів харчування і одягу [Корень, 1968, с. 139]. В Українському Поліссі найбільш поширеними є такі компоненти семантичної структури лексеми *кліть* (подано за ступенем поширення від найбільшого): невелике приміщення для тварин і птахів; комірка — приміщення в хаті; комора — окреме приміщення (будівля) [Євтушок, 1993, с. 66, 67, 79]. Якщо розглядати *кліть* як окрему споруду, то вона, як правило, наземна зрубна, квадратна [Данилюк, 1993, с. 8], часто має стелю і дерев'яну підлогу (в якій нерідко шпарини промазані глиною) [Харузін, 1907, с. 105]. Все це зроблено для надійного зберігання майна від злодіїв та звірів.

Кліть була одним з найдавніших атрибутів людських осель. Оскільки давні слов'янські заглиблені житла були однокамерними й доволі тісними, їх мешканцям була необхідна додаткова окрема споруда для зберігання речей (одягу, полотна, побутового і сільськогосподарського реманенту) та деяких видів продуктів харчування (зерна, борошна, овочів тощо). Втрата цього майна (через крадіжку чи стихійне лихо) могла привести родину до межі виживання, тому *кліті* ставили на видноті поруч із житлом для постійного контролю за ними: *«Против избушки и клетку ставят»* (прислів'я XVII ст.) [Мудрое..., 1989, с. 386]. Продукти харчування, що зберігалися в *клітях*,

приваблювали звірів і домашніх тварин, які через солом'яний дах чи проритий підлаз могли потрапити всередину. За такі дії сусідського собаки закон дозволяв вбити тварину: *«Пес аще проказы дееть, подрыв клетъ или продрав строп влезеть, да убиют я»* (Судебник царя Константина або Закон судний людем, X—XI ст.) [Спегальский, 1972, с. 47]. *Кліть* на подвір'ї, як місце злочину, згадується в таких юридичних пам'ятках, як Руська Правда і Устав Ярослава [Козюба, 2003, с. 38, 39]. Одним із засобів запобігання розкраданню *клітей* стало їх включення до складу житла. На археологічних матеріалах давньоруських міст можна простежити поступове поширення трьохкамерного житла — хата+сіни+кліть. *Кліть* спочатку виконувала ті самі функції зберігання майна, але згодом стала більш активно використовуватися в інших цілях (світлиця). Пізніше ця лексема — (прибудована) *кліть* — почала витіснятися спеціальними номінаціями — *комора* і *коувната* (Лексикон Памва Беринди, 1627) [Питання..., 1970, с. 15].

Господарське призначення *кліті* добре характеризує літописне повідомлення про стихійне лихо біля Котельниці 1143 р.: *«в то же лѣто быс боуря велика... и розноси хоромы, и товаръ, и клѣти, и жито из гоумень, ...и не остана оу клѣтѣхъ ничтоже»* [Л, 6651 (1143), ствл. 314]. *Кліті* замикалися ключами на замки: *«разбиша замки и влѣзоша въ клѣть съ свищами»* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь..., III, с. 325]; *«рекоша разбиемъ ключъ да видимъ или татие или кто и възъгъше свѣща много разбиша ключа и влѣзоша въ клѣтъ»* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XII ст.); *«ключъ взяли силоу клетныи и пошла прочь»* (Грамота рижан до вітебського кн. Михайла Костянтиновича, близько 1300 р.) [Словарь..., IV, с. 226].

Кліть, як ми вже зазначали, первинно була зрубною наземною, квадратною, холодною нежитловою спорудою. Дуже важливо підкреслити, що семантика цієї назви пов'язана не з функціональним призначенням споруди (як то *истьба*, *хоромъ* чи *хлѣвъ*), а з її конструкцією. Крім *кліті* — частини житла чи кімнати (про це див. вище), у джерелах згадуються інші функції *кліті* як певного типу споруди — приміщення для торгівлі, хліву, приміщення для спання (про це див. далі), складського приміщення, скарбниці і навіть церкви [Словарь..., IV, с. 222—223]. Виходячи з цього, ми не погоджуємося з А. Г. Данилюком, який вважає, що в процесі еволюції типів слов'янського житла *кліть* була перехідною ланкою між хатою земляною і наземною хатою етнографічного часу, причому ця перехідна форма утворилася внаслідок пристосування *кліті* до житла [Данилюк, 1993, с. 9].

За етнографічними матеріалами відомо, що *кліті* (окремі споруди) використовувалися як

місце спання. Зокрема у XIX ст. в селах навколо Турова молоді члени родин спали в клітках (амбарах) не тільки влітку, але і взимку, навіть при 25°C морозі [Спегальский, 1972, с. 179; Шенников, 1966, с. 9]. Подібні свідчення привели деяких дослідників (О. Харузин, Є. Бломквіст) до висновку, що у давнину кліть була самостійним неопалюваним житлом [Харузин, 1907, с. 113; Бломквіст, 1956, с. 21]. З цим можна посперечатися, оскільки, на нашу думку, теза, за якою приміщення (споруди), в якому люди тільки ночують, можна вважати житлом, не є очевидною. Тільки споруда з піччю чи іншим опалювальним пристроєм може вважатися житлом у повному розумінні цього слова. Інша річ, коли неопалюване приміщення є складовою частиною житла. У разі ж використання кліті, хліва, амбару, сінника чи іншої господарської споруди як місця ночівлі, вважати їх на цій підставі житлом недоречно.

Хлѣвъ можна вважати найдавнішою за походженням спорудою господарського призначення. І. І. Лучиць-Федорець припускає, що ця реалія відноситься ще до часів тваринництва і пастушества [Лучиц-Федорец, 1973, с. 8]. Цей термін широко розповсюджений у слов'янській лексиці: *хляв* — болг., *hlev* — хорв., хорут., *chlew* — чеш., *chliev* — словц., пол., *khlew* — в.-луж., *chlėw* — н.-луж., *chlėv* — полаб. [Будилович, 1882, с. 112; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. Його походження пов'язують з гот. *hlīja*, *hlaiw*, але вбачати в традиції будувати поруч з житлом спеціальні навіси для худоби германський вплив [Нидерле, 1956, с. 261] немає жодних підстав. Про індоевропейські корені цього слова, пов'язаного з лексемою хлѣвъ, свідчать наступні приклади: *hlaiifs* — гот., *Laib* — нім., *hlaf* — англ., *lawuz* — осет., *lewaş* — курд., *lavaş* — гіл., *lävaş* — перс., *ravaş* — афг., *l'evaş* — вепс. [Стецюк, 2000, с. 80]. Таким чином, праслов'янське хлѣвъ давало родову назву господарській споруді взагалі, в якій спочатку зберігали зерно і пізніше почали тримати худобу. Місце утримування худоби як головна функція хліва фіксується в джерелах давньоруського часу: «*Аже крадетъ кто скотъ в хлѣвъ*» (ст. 37 Тр. сп. РП, XII—XIII ст.); «*продаите половъиконь, а ризьи кѣрините въ (хлѣвъ)*» (новгородська берестяна гр. № 160, середина XII ст.) [Янин, 1986, с. 231—232]; «*Друзии бо в затворы влазять... и ту кормлящяся аки свинья въ хлѣвинѣ пребываютъ*» (Пролог «Юр'ївський», XIV ст.) [Словарь..., III, с. 351]. Незважаючи на процес збільшення видів господарських будівель через тенденцію до їхньої монофункціональності, лексема хлів (хлев, хлівець, хлевчик) збереглася у назвах будівель для свійської худоби й птиці або для зберігання зерна, борошна [Євтушок, 1993, с. 79, 84, 86, 88, 95]. Хлів взагалі міг бути єдиною господарською спорудою на подвір'ї, і тому використовувався не

тільки для утримування худоби і птиці, але й для зберігання продуктів харчування, одягу, сіна, дров та ін., а також був місцем ночівлі [Нидерле, 1956, с. 256].

Історична тенденція до збільшення у дворах кількості будівель була пов'язана з функціональною спеціалізацією останніх. У давньоруський час тваринництво було невід'ємною частиною домашнього господарства, у тому числі й міського, і тому споруди для утримання домашньої худоби й птиці підлаштовувалися під специфіку вирощування цих тварин. Природно, що чим більшим було поголів'я домашньої худоби і його різновиди (коні, велика і дрібна рогата худоба, свині), тим більшим за кількістю і розмірами був комплекс будівель для утримування цих тварин. Ця спеціалізація і, відповідно, лексична диференціація назв господарських споруд, ймовірно, почала формуватися ще у переддержавний період, коли у господарстві громад існували великі стада свійських тварин.

Серед спеціалізованих господарських будівель насамперед потрібно згадати **стаю**. Лексема *staja* добре відома слов'янським мовам: *стайня* — укр., *стая* — болг., *staja* — серб., *staja* — хорут., словц., *staj*, *stáje* — чеш., *stajnia* — пол., *stajnisco* — н.-луж. [Будилович, 1882, с. 113; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. У більшості мов значення цього слова — 'конюшня'. Саме у такому значенні воно відоме і в писемних пам'ятках Русі: «*воиникомъ жилище и конемъ стаю... створи*» (Хроніка Георгія Амартола, сп. XIII—XIV ст.) [Історія..., 1983, с. 131]; «*и не оудуоси его в городѣ, искаше его по стаемъ, посылая люди, и не обрѣте ею*» [Л, 6768 (1260), ствп. 847].

Інша загальнослов'янська назва — **обора**: *обор* — болг., серб., *obora* — хорут., чеш., словц., пол., *wobora* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 112]. Найбільш поширене значення цієї лексеми — 'загорожа для великої рогатої худоби', 'корівник' [Харузин, 1907, с. 79, 81; Бломквіст, 1956, с. 204]. Слід відзначити, що воли («говяда») та корови грали провідну роль у господарстві Південної Русі. Перші були головною тягловою силою при обробці південноруських чорноземів («*къ ярму приводится волъ орныи и прочерае(т) сладкую бразду*» (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь..., I, с. 471] та в гужовому транспорті («*не дадеше въпрячи коня ни волю*» [Л, ствп. 9], другі давали молоко, м'ясо та шкіру. У джерелах згадуються *ясла скотиньскыя* [Срезневский, III, стлб. 1666], за допомогою яких годували худобу в хлівах та інших будівлях. Єдина згадка про *забой* не дозволяє точно визначити, чи це був загін для худоби, чи загородка всередині будівлі: «*Аще изъ забоя выведутъ* (скотину — В. К.), *закупу того не платити*» (ст. 72 Кар. сп. РП, XIII ст.). Такі назви будівель, як *овчарня*, *воловня*, *козарня*, поширені в Україні у XVII ст. [Історія..., 1983, с. 411],

не зафіксовані у писемних джерелах давньоруського часу.

Окреме невелике приміщення або відділення у більшій споруді для утримування свиней мало назву **котць**: «*і пасту(х) стадомъ, і зимъ стаѣ скотомъ, свиньямъ котьци, псомъ кучи, ястрябомъ колодици — о всѣхъ промыслимъ*» (Мерило Праведне, XIV ст.); «*Илья же судивъ лъжепр(о)р(о)комъ, яко свиньѣ в котьцѣ издрѣза*» (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 278]. Ця назва у формі *котець* 'хлів' збереглася в українській мові [Луциц-Федорец, 1973, с. 9]. Поширена з XVIII ст. лексема *саж* — 'свинячий хлів' — не була відома у давньоруський час, принаймні у цьому значенні, з двох причин. По-перше, у XVI ст. цим словом називались хлівці для утримування птиці [Історія..., 1983, с. 411]. По-друге, саж розрахований на постійне, безперервне перебування тварин у ньому, що зменшувало рухливість свиней і збільшувало їхню вагу, в той час як у Давній Русі й пізніше, у XIV—XV ст., випасання тварин було головною формою їхнього годування [Питання..., 1970, с. 34].

Розведення у домашньому господарстві давньоруського населення птиці було дуже поширеним, оскільки економічно ця галузь була надзвичайно ефективною. Для утримування курей, гусей, качок потрібні були невеликі приміщення. Osteологічні матеріали і знахідки шкарлуп яєць свідчать, що м'ясо домашньої птиці було досить популярним у харчовому раціоні населення Південної Русі. Підтвердженням розведення птиці на подвір'ях пересічних мешканців є існування у середньовіччі такого часового поняття як *курогладшение*, тобто асоціації певної частини доби (її початку вночі) із співом півнів: «*в куроглашение же поне же бл(а)говѣствуетъ часъ прішествия дне*» (Кормча Рязанська, 1284 р.) [Словарь..., IV, с. 340]; «*и якоже быс оубо къ куроумъ и пригна дѣтський из Галича к Петрови*» [ЛЛ, 6660 (1152), ствп. 463]; «*яко быс в коурь*» [ЛЛ, 6796 (1288), ствп. 917]; «*аже хочеть той ночи быти с нею, и не дождавъ коурь, и не поспавъ, нѣтоу грѣхъ*» (Кормча Новгородська, 1280 р.) [Словарь..., IV, с. 340]. Спів півнів був часовим орієнтиром для виголошення молитов у церквах: «*Молитвы творите съ оутра, і въ третій ча(с), і въ шестыи, і въ девятьи, и въ вечерь, і в куроглашенье*» (Кормча Рязанська, 1284 р.); «*с в(е)чера донь(д) же коурь възгласить, бѣдяще законъ и пр(о)р(о)кы и пс(а)лмы почитающе до куроглашения*» (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, спів півнів був настільки звичним побутовим явищем у Давній Русі, що став надійним засобом визначення часу.

Цікавою і єдиною є згадка про існування у дворах мешканців Іскоростеня голуб'ятень: «*гулубеви же и воробьеви полетьша въ гнѣзда своя,*

ови в голубники своя, воробьеви же подъ острѣхы и тако загарахуться голубници» [ЛЛ, 6454 (946), ствп. 48]. Корпус наявних писемних джерел дозволяє стверджувати, що голуби входили до переліку домашніх птиць і розводились задля споживання: «*ты же яси тетеря, гоуси, ряби, коурь, голоуби и прочее брашьно различьно*» (Збірник слів і повчань, рубіж XII—XIII ст.); «*а за голоубь... коунъ, а за коуря... коунъ*» (РП, сп. 1280 р.) [Словарь..., II, с. 350]. Згадка про вживання голубів у їжу збереглася і в народній творчості: «*печені голуби не летятъ до губи*» [Іллюстров, 1915, с. 313]. Додаткові osteологічні дослідження повинні з'ясувати, наскільки було поширеним вживання м'яса голубів.

Загальною назвою споруди для зберігання плодів землеробства постає **житьница**. Це слово має загальнослов'янське поширення: *житница* — рос., болг., н.-серб., *житьница* — ст.-серб., *žitnica* — хоруг., в.-луж., *žitnice* — чеш. [Будилович, 1882, с. 63]. Воно досить часто зустрічається в писемних пам'ятках: «*сѣмотри же пѣтиць н(е)б(е)сньныхъ, како не сѣють ни жьють, ниже сѣбирають въ житьница своя*» (Житіє Феодосія Печерського, XII ст.); «*да сбероуть преже плевелы и свяжють я въ снопы яко же сѣжеши я, пшелицю же сбероуть въ житьница*» (Пандекти Никона Черногорця, 1296 р.) [Словарь..., III, с. 267]. Перша з наведених цитат, що походить з Євангелія, була настільки популярною в середовищі слов'янських книжників, що неодноразово використовувалась у таких пам'ятках, як Житіє Феодосія Печерського (сп. XII ст.), «Моління Даниїла Заточника (XII—XIII ст.), Повчання Іларіона (сп. XII—XIII ст.) [Словарь..., III, с. 267; Лексика..., 1981, с. 69]. Житницею могли називатися і кліть, і хлів, якщо на подвір'ї не було окремої споруди для зберігання зерна. З розвитком спеціалізації функцій надвірних споруд давньоруська назва *житьница* поступово витіснялася іншомовними — *спижарня, стодола, клуня, шпихлер*, що засвідчили «Лексис» Л. Зізанія (1596) та «Лексикон» Памва Беринди (1627) [Горещкий, 1963, с. 12, 26, 34].

За давньоруськими джерелами і етнографічними матеріалами відома така назва будівлі, як **одрина**: «*...и тако загарахуться (в Іскоростені — В. К.) голубници и от нихъ клѣти и одрины, и не бѣ двора, идеже не горяше*» [ЛЛ, 6494 (986), ствп. 48]; «*Иде (воевода Незділа — В. К.) съ Лукъ съ маломъ дружины въ Лотыголу на (с)тороне, и засташа я въ одринахъ, и убиша ихъ 40 мужъ*» [НПЛ, 6708 (1200), ствп. 45, 239]. Це слово відоме в українській мові із значеннями: 'хлів для корів і овець'; 'приміщення для возів, саней і для зберігання кормів'; 'сарай для спання влітку і зберігання сіна взимку'; 'сарай біля гумна для складування соломи чи снопів' [Корень, 1968,

с. 144]. У білоруській мові лексема *адрына* означає 'хлів', 'стодола' [Лучиц-Федорец, 1973, с. 9; Сорока, 1977, с. 7], у російській — 'великий хлів для рогатої худоби', 'сарай', 'сіновал', 'спальня' (Даль, 1881, с. 677). Дослідники давньоруської лексики вважали, що це слово використовувалося у значенні 'сіновал' [Филин, 1949, с. 160], 'окреме приміщення', 'сіновал', 'хлів' [Львов, 1975, с. 130], а Ю. П. Спегальський припустив, що так називалася горниця [Спегальський, 1972, с. 133, 134].

Удавану поліфункціональність номінації *одрина* ми пов'язуємо з особливістю етимології цього слова. Воно походить від одрѣ — 'ложе', 'постіль' — загальнослов'янського терміна [Харузин, 1907, с. 209] і позначає 'місце для снання'. За етнографічними даними, господарські будівлі влітку активно використовувалися як місце снання [Харузин, 1907, с. 101; Бломквист, 1956, с. 201], про що ми вже згадували. Зафіксований звичай, за яким на Благовіщення (25 березня) спалювалися зимові постелі і мешканці перебиралися до клітей (прибудованих чи окремих) і ночували там до серпня, а в хаті взагалі було заборонено запалювати вогонь [Харузин, 1907, с. 112; Бломквист, 1956, с. 270]. Цей звичай зафіксував давній режим життя слов'ян, за яким житло використовувалося лише як місце приготування їжі та ночівлі в холодну пору року. У літній період приготування їжі відбувалося надворі, а місце снання розташовувалося у господарських приміщеннях. Останнє було пов'язане з кількома обставинами: у великих родинях кількість людей перебільшувала можливість усім ночувати в скромних за розмірами хатинах; молоді подружжя ночували більш незалежними; перебування вночі у господарських будівлях значно зменшувало ризик крадіжок майна; ночівля поза межами утепленої хати влітку більш комфортна. Через названі обставини населення Русі використовувало надвірні споруди — кліті, хліви, стайні, гумна та ін. як приміщень для снання, і тому усі вони могли називатися одринами. Пізніше, з розвитком комфортності житла і ускладненням його функціональної структури, ця назва перейшла на кімнату-відпочивальню.

Для згаданої холодної кімнати є й інша назва — **повалуша**. У «Слові про багача і Лазаря» (XII ст.) згадується розписана всередині відпочивальня можновладця: «Убогыя хлеба не имать, чим чрево насытити, ты же облачишия и ходиши в паволоце и в кунах, а убогыи руба не имать телеси, ты же в дому повалуше испьсав, а убогий не имать, кгде главы подъклонити» [Спегальський, 1972, с. 119]. Цей термін добре відомий за історичними та етнографічними матеріалами, але стосується, в основному, Північної Русі [Спегальський, 1972, с. 115—123; Бломквист, 1956, с. 191].

Сільське господарство в цілому, і рослинництво (у першу чергу — вирощування зерна) зокрема, були головною галуззю економічної діяльності сільського (частково — й міського) населення Південної Русі. Тому господарські споруди, призначені для первинної обробки зернових, були невід'ємною частиною двору. До таких споруд належить **овин** — пристрій для просушування снопів. Ця лексема згадується в Уставі Володимира («*молиться кто подъ овиномъ*»), а її сакральний характер свідчить про давність існування цієї реалії в господарстві східних слов'ян [Сабурова, 1987, с. 199]. Головною зоною використання овинів є лісова смуга Білорусі та Росії, де через кліматичні умови просушування снопів було необхідне. Цікаво, що ця назва не є не тільки загальнослов'янською, але й не притаманна українській мові, в якій використовувалися лексеми *сушня* (сушарня), *осіть*, *озниця* [Присяжнюк, 1981, с. 9]. Схожу лексичну основу мають назви й з інших слов'янських мов: *сушилно место* — болг., *сушионица* — серб., *suširna* (na obili) — чеш., *suszarnia* — пол., *sušiarena* — словц. [Миклошич, 1885, с. 434; Харузин, 1907, с. 95].

Овин — один з небагатьох господарських об'єктів, який був заглиблений у землю і, таким чином, його рештки можуть бути простежені археологічно. При розкопках поселення XI—XII ст. в ур. Ревутове біля с. Григорівка в Канівському Подніпров'ї був досліджений об'єкт (ж. № 2), який після ретельного аналізу був інтерпретований автором розкопок В. О. Петрашенко як рига [Петрашенко, 1999, с. 61—62]. Ця споруда відрізнялася від усіх інших, виявлених на поселенні: вона була не дуже глибокою; знаходилась на краю поселення; піч у ній розміщувалася не в одному з кутів, а майже по центру приміщення; у заповненні — повна відсутність речових знахідок. Єдине, що потребує уточнення, це назва. Називати цей об'єкт ригою не варто хоча б тому, що ця іншомовна назва разом з реалією — наземною спорудою для сушіння снопів — прийшла на східнослов'янські землі досить пізно [Сабурова, 1987, с. 200]. Овини хоч і не стали неодмінною складовою садиб сільських поселень Південної Русі, в окремі, сильно зволожені, періоди використовувалися і в лісостеповій смузі, що довела знахідка на поселенні в ур. Ревутове.

Після просушування снопів наставала черга обмолоту жита. Цей процес відбувався на гумнах і токах. Загальнослов'янське **гумно**, на думку А. М. Селіщева, утворилося від **gou* (порівн. *говядо* — віл) + *тъп* (порівн. *тъпу*) і вказує на спосіб обмолоту давніх слов'ян — витоптуванням зерен рогатою худобою на токах [Львов, 1966, с. 82]. Лексема *гумно* відома в: болг., серб., полаб. — *гумно*, хорв., хорут., словц., пол. — *gumno*, чеш. — *humpno*, в.-луж. — *hupo*

[Будилович, 1882, с. 114]; *ток* — в укр., рос., болг., словен., серб. і хорв. мовах [Львов, 1966, с. 82]. Значення слова *токъ* більш вузьке — 'глиняний майданчик для обмолоту'. У «Слові о полку Ігоревім» автор використав опис реального процесу обмолоту для художнього зображення запеклої битви: «на Немизѣ снопы стелють головами, молотят чепи харалужными, на тоуѣ живот кладутъ, вѣютъ душу отъ тѣла» [Филин, 1949, с. 142].

Номінація **гоумно** включала не тільки тік, але й відкрите чи закрите (під навісом або в спеціальних будівлях) місце для стіжків і снопів: «...аще ли ся покаемъ о злобахъ своихъ, то акы чадомъ своимъ подасть намъ вся прошения, и одождитъ намъ дождь ранъ и позденъ, и наполнятся гумна ваша пшеници» [ЛЛ, 6576 (1068)]; «быс боуря велика... и розноси... жито из гоумень» [ЛЛ, 6651 (1143)]; «и потомъ повелѣста зажечи дворъ и ц(е)рк(о)въ... и гоумно его, в немже бѣ стоговъ 9 сотъ» [ЛЛ, 6654 (1146), ствп. 158, 314, 333]; «а на гумни стои коли молотятъ» (новг. гр. № 358, перша половина XIV ст.); «Красно гумно стогами, а стол пирогами» (прислів'я XVII ст.) [Мудрое..., 1989, с. 376]; «ибо искра впадеши въ гоумно, всего лѣта дѣло пожьжетъ» (Пандекти Никона Чорногорця, XIV ст.); «охужая же с(вя)тѣи въздѣланье ни во что же поставляетъ, еже бо в житнища(х) луче гумна, а еже на гумнѣ, то луче пожатого» (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь..., II, с. 404]. Остання з цитат подає стадії обробки жита — від жнив до обмолоту на гумні і подальшого складування зерна в житницях. Ми звертаємо на це увагу, оскільки в літературі побутує думка, що спирається на «Лексикон» Памва Беринди, за якою слова житниці і гумно є синонімами [Питання..., 1970, с. 12—13; Історія..., 1983, с. 412]. Л. Махновець у перекладі епізоду про спалення двору в Ігоревім сільці (див. вище цит. 1146 р.) на українську мову замінив слово гумно на стодолу, не врахувавши, які розміри мала б мати споруда для зберігання 900 (!) копиць [Літопис..., 1989, с. 204]. Такий самий переклад він зробив в описі подій 1253 р. в околицях м. Опава, де воював Данило Галицький разом з сином Львом проти чехів: «того же вѣчера створиша с(о)вѣтъ... и обидоут градъ и пожгоутъ вся внѣшняя храмы и ограды и гоумна» [ЛЛ, 6762 (1254), ствп. 823]. З цього прикладу видно, що в середньовічній Європі гумна розташовувалися навіть прямо в передмістях.

Найзагадковішою серед усіх, відомих за писемними джерелами, споруд у дворах залишається **вежа**. Ця лексема згадується у трьох значеннях: 'житло кочовиків' (1); 'башта' (2); 'дворова господарська будівля' (3) [Филин, 1949, с. 158—159]. Деякі дослідники (О. Преображенський, М. Фасмер), вважаючи доведеним походження терміна вежа у значенні 1 і 3 від одного кореня — *везти*, припускала, що вежа в 3 значен-

ні — це 'дім-повозка на полозах чи колесах' [Львов, 1975, с. 122]. На близьких до них позиціях перебуває і Ф. П. Філін. Він вважає, що вежа спочатку означала один з давніх видів слов'янського житла легкого типу — шалаш, що легко розбирається і збирається, а в літописній згадці 946 р. бачить споруду типу навісу [Филин, 1949, с. 159]. І. І. Лучиць-Федорець висунув дуже оригінальну версію, за якою праслов'янське *veza* — 'великий будинок для загальних зборів, що мав, ймовірно, і культове значення' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 8].

Для з'ясування цього питання звернемося до першоджерел. Під час облоги Ольгою Іскоростеня у 946 р.: «голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабьево же жи подѣ стрѣхи и тако възгарахуся голубьници, ово клѣти, ово вежѣ, ово ли одрины, и не бѣ двора идеже не горяще» [ЛЛ, 6454 (946), ствп. 59]. Як видно з уривка, вежі розташовувалися у дворах мешканців Іскоростеня, і не є фортифікаційними спорудами в цьому контексті [Филин, 1949, с. 158], але саме таке їхнє значення передбачав А. П. Новосельцев [Новосельцев, 2000, с. 431]. Ключовим для з'ясування характеру споруди, що ховається за номінацією вежа, на нашу думку, є згадка про неї у «Сказанні про Бориса і Гліба» за сп. XII ст.: «Въ градѣ Дорогобоужѣ нѣкая жена раба соущи дѣлаше въ вежи повелѣниемъ г(оспо)жа своя в д(е)нь с(вя)т(о)го Николы, и вънезапоу явиста ей с(вя)тая страст(е)рьница, претяца и гл(аголя)ца ей по что тако твориши въ д(е)нь с(вя)т(о)го Николы се ти створивѣ казнь, и се рекѣша, разметаста храминоу тоу» [Словарь..., I, с. 377]. З цього джерела видно, по-перше, що вежа — це не житлова споруда і, по-друге, що слова *вежа* і *храмина* є синонімами. Останнє підтверджується Сильвестрівським списком XIV ст. цього твору, укладач якого замінив не дуже поширене й зрозуміле *вежа* на *храм*. Таким чином, вежа — це, ймовірно, висока (багатоярусна) господарська споруда [Словарь..., I, с. 377]. Г. В. Борисевич свого часу правильно зрозумів баштоподібність вежі, але зробив висновок про її житловий характер, вважаючи вежу більш ранньою назвою *терема* [Борисевич, 1982, с. 282]. Виходить, що 2 і 3 значення лексеми *вежа* споріднені і позначають 'зрубну баштоподібну споруду', а значення 1, дійсно, походить від дієслова *везти* та об'єднується з іншими значеннями первинною семантикою 'висока споруда'.

На повір'ї кожного домогосподарства існували схованки, в яких зберігали сільгосппродукти. Про ями з житом згадує РП. Такі об'єкти добре відомі за етнографічними матеріалами [Харузин, 1907, с. 133—135]. За свою багатовікову історію ці ями як за формою (дзвоно- чи глечикоподібні), так і за облаштуванням (обпалені чи обкладені берестом стінки та дно) не

змінилися і не відрізняються від досліджених археологами. Крім ям, існували також і погребі: «в погребѣхъ было 500 берковсково меду, а вина 80 корчагъ» [Пл, 6654 (1146), ствп. 334]; «И шедъше к погребу, видеша ключа не врежныи и замък, лествицу же по неи же съходятъ и исходятъ вѣне лежащую» (Житіє Бориса і Гліба) [Рорре, 1962, с. 23]. Останній приклад показує, що погребі — це не просто ями, як вважають, наприклад, А. С. Львов (погребати > погребѣ) та І. І. Лучиць-Федорець [Львов, 1975, с. 120; Лучиць-Федорець, 1973, с. 11], а підземні споруди з дерев'яно-земляною стелею, від чого й походить назва — 'споруда, що засипана зверху' (погребена). *Погребѣ* мав двері, що замикалися на замок, а більш глибокі — ще й драбину. Не випадково цю споруду використовували як темниці, про що вже згадувалось вище.

Прохолодний погреб використовувався наперед для зберігання свіжих чи квашених овочів, різноманітних напоїв, а також речей чи сировини, які не псувалися від вологи. Про крадіжки вночі з діжок та квасилень (*бочки квасильніи* — в списку), вина та меду згадує ст. 67 «Закоу земледѣльни...» [Павлов, 1885, с. 57]. За джерелами кінця XVI ст., у погребах зимували бджолині рої: «бчолы з улями двесте з погреба взято» [Питання..., 1970, с. 15]. Щодо напоїв, то крім медуші, про яку вже йшлося, джерела згадують і такі назви, як *винница* і *пивница*, що вказують на характер використання цих погребів. Лексема *пивница* відома в болг., серб., хорут., пол., слвц., чеш., в.-луж. мовах [Будилович, 1882, с. 111; Харузин, 1907, с. 137], а в Україні на деяких територіях (Буковина, Покуття, частково Наддністрянщина) вона повністю домінує [Присяжнюк, 1981, с. 10]. Вважається, що ця номінація з'явилась в українській мові лише у першій половині XV ст. [Питання..., 1970, с. 16], але, на нашу думку, її походження і використання можливе ще у давньоруський час. Про це опосередковано свідчить одна з новгородських берестяних грамот (№ 411, бл. 1280 р.), у якій згадується *подкльть пивной* [Арциховский, 1978, с. 16—17].

Залишається відкритим питання, наскільки у Південній Русі були популярні бані. Походження і використання цієї лексеми ми вже розглянули вище. Зазначимо, що використання істби як лазні повністю заперечує точку зору А. С. Львова, за якою давньоруська лексема *баня*, що позначає, на думку автора ідеї, 'північно-руську споруду спеціального призначення', була незалежною від старослов'янської *баня* 'гаряче джерело', 'омовіння' [Львов 1975, с. 119]. Хоча за археологічними матеріалами, кам'яні бані відомі в Переяславі і Києві, а в 1205 р. звенигородського кн. Романа Ігоревича угорці «я... в бани мьющася» [Пл, 6713 (1205), ствп. 722], ці свідчення не стосуються пересічного населення.

Кліматичні умови Південної Русі дозволяли митися значну частину року у відкритих водоймах: «въпроси (старецъ — В. К.) ...бъше ли ти въ вси той баня измыватися, он же ре(че) — ни, нъ в рѣцѣ егда хотяхъ» (Пролог «Лобковський», XIII ст.) [Словарь..., I, с. 105]. Дослідники вже відзначали, що для південноруського житлового комплексу (садиби) характерна відсутність таких споруд, як бані й овини [Бломквист, 1956, с. 64], що, безперечно, пов'язано з місцевим кліматом.

Ми вже згадували, що в теплу пору року мешканці садиб ночували не в своїх житлах, а в надвірних будівлях. Також у цей час не користувалися печами в житлах, оскільки не було потреби в опаленні житлових приміщень. До того ж, кожна працююча піч потенційно могла спричинити пожежу. Правові обмеження використання печей у давньоруський час невідомі, але такий порядок зафіксований у Московії у XVII ст. Павло Алепський засвідчив, що під час посушливого сезону в Москві були запечатані усі печі, користуватися якими дозволялося лише для випікання хліба щочетверга. В інший час їжу готували на подвір'ї [Алепський, 1898, с. 10]. Літні хлібні печі відомі у болгар, сербів, словаків [Бломквист, 1956, с. 265]. Під час розкопок невеликих городищ і поселень давньоруського часу іноді знаходять рештки наземних печей, які традиційно пов'язують з наземними житлами або з печами виробничого характеру, наприклад, для просування зерна. Не виключено, що частина цих печей могла використовуватися як літні кухні, для приготування їжі.

Інші споруди, які відомі за етнографічними матеріалами: навіси на 4-х стовпах для складування сіна, соломи, снопів (*обороги*); для зберігання сіна, соломи (*сінники*); для зберігання возів, саней (*возовні, колушні*); для складування дров (*дровотні*); багатофункціонального призначення (*повіті*) — з'явилися, як окремі об'єкти двору, ймовірно, у більш пізній час, а їхню роль виконували кліті, хліві, стаї, обори, гумна, які у більшості випадків були поліфункціональними.

5. ОГОРОЖА, ВОРОТА, КОЛОДЯЗЬ

Огорожа є неодмінним атрибутом двору в повному розумінні цього слова. Оскільки поява лексеми *двор* відноситься, як вже було показано вище, до старослов'янських часів, то й існування загальнослов'янських назв головних типів огорож видається цілком зрозумілим. Серед останніх виділяється термін **огород** (*огорожа* — укр., *ograda* — рос., болг., серб., *ograda* — хорв., *ohrada* — слвц., *ohrada, ohrad* — чеш., *wohroda* — в.-луж., *ogrodza* — пол.) [Будилович, 1882, с. 122; Миклошич 1885, с. 854], який є родовим, загальним для усіх типів огорож. Саме у такому значенні він вживався у

давньоруський і більш пізній час: «Привяжи конь возле огорода да тать к столбу» (Т. Фене, Псковські прислів'я та приказки 1607 р.) [Мудрое..., 1989, с. 347; Словарь..., VI, с. 78, 79].

Побутування у різних слов'янських мовах споріднених назв окремих типів огорож засвідчує, що ще в часи праслов'янської єдності вже існувала мовна диференціація цих назв, яка віддзеркалювала певні реалії матеріальної (будівельної) культури. Однією з цих назв є лексема **тупъ (тынъ)**, яка широко представлена у слов'янській лексиці: *тын* — укр., серб., *тын* — рос., *отынъ, тынъ* — полаб., *tiñ* — слвц., *туп* — чеш., *tin* — хорв., *tinj* — хорут. Традиційно її пов'язують з д.-в.-нім. *tûn* [Будилович, 1882, с. 123], але припущення цього запозичення не більш обґрунтоване, ніж думка про спільне походження цього слова із загального індоєвропейського мовного фонду. Лексема *тынъ* активно використовувалася у давньоруській мові: «Аже... дворную тыномъ перегородить (у пізніших списках — *перетынит*) межю» (ст. 65 Тр. сп. РП); монголо-татари оточили Володимир «силою, и отыниша град тыномъ всь» [НПЛ, 6746 (1238), ствп. 75, 287]; «Оттолъ же придоша беззаконнии, и остуниша Торжекъ на сборъ чистой недѣли, и отыниша тыномъ всь около, якоже инии гради имаху» [НПЛ, 6746 (1238), ствп. 76, 288]. Після монголо-татарської навали цей термін продовжує широко вживатися на колишніх землях як Південно-Західної, так і Північно-Західної та Північно-Східної Русі: «чрес тын пьютъ, а нас не зовутъ» (1374); «Того же лета повеле посадник Федос и весь Псков намостити буевище и около церкви святая Троица и тыном отыниша около церкви» (1428) [Рорре, 1962, с. 80]; «Тако и пианый человек, аще в кый двор не пуссят — тына стоить, послушывая: «пют ли во дворе семь, братие?» — спрашивает у коегождо человека» (Слово про хміль, до середини XV ст.) [Мудрое..., 1989, с. 95]. Саме слово *тынъ* було використане автором русько-грецького словника для позначення терміна *огорожа* (Рѣчь тонкословия греческаго, середина XV ст.) [Ковтун, 1963, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, з часом конкретне семантичне значення слова *тынъ* як особливого виду огорожі почало розмиватися, наближаючись за значенням до родового поняття *огородъ*. На це вказує і вживання дієслова *тынити* у значенні городити, огороджувати. І. І. Лучиць-Федорець вважає, що первинна семантика терміна *тупъ* — 'жива огорожа' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 11]. Дійсно, якщо розглядати розвиток огорожі як культурного явища, то її першопочатки можна вбачати у використанні людиною природних меж та перешкод, у тому числі й зелених огорож, на що звернув увагу свого часу й Л. Нідерле [Нідерле, 1956, с. 260]. Але назва подібної примітивної огорожі могла мати лише загальний, родовий характер. Більш дрібна но-

мінація огорож з'явилася лише з розвитком її окремих типів. Тому вбачати в лексемі *тынъ* природну огорожу немає жодних ані історичних, ані лексикографічних підстав.

Іншим загальнослов'янським спеціальним терміном огорожі є слово **plotъ: плот** — укр., серб., *плет* — болг., *plot* — хорв., хорут., слвц., чеш., н.-луж., *plot* — пол. [Будилович, 1882, с. 122]. Воно зустрічається в оригінальному давньоруському творі — «Моління» Даниїла Заточника: «Тако и аз всем во обиде есмъ, зане не оградим естъ страхом грозы твояе, аки плотом твердымъ» [Лексика..., 1981, с. 131]. Цікавою в цьому випадку є заміна лексеми *плотъ (оплотъ)* І (найдавнішої, XII—XIII ст.) редакції цього твору на знайому нам лексему *оградъ* у II редакції. Про поступове припинення використання цього слова у Північній та Північно-Східній Русі свідчить його занесення до російських азбуковників другої половини XVI — початку XVII ст., де це слово тлумачиться як *ограда*. Звернемо увагу на семантичну близькість, але не тотожність, як вважають деякі дослідники [Будилович, 1882, с. 122], лексем *плотъ* і *плетень*. Остання відома у деяких слов'янських мовах (*плит* — укр., *plēteñ* — в.-луж.) і вживалася у давньоруській: «надѣяше бо ся на твердь, бяше бо плетень оплетено то мѣсто и насавано колья» [ЛЛ, 6724 (1216), ствп. 496].

Вивчення етнографічних реалій на території східних слов'ян, що зберігають наведені вище назви окремих типів огорож, дозволяє в цілому реконструювати типи садибних (дворових) огорож давньоруського часу. Хоча, власне, сучасних назв нараховується близько двох сотень (наприклад, лише на території Росії, що охоплює терени колишнього Володимиро-Суздальського князівства, їх зафіксовано 134, не враховуючи фонетично-морфологічних варіантів) [Мельниченко, 1974, с. 109], усю їхню різноманітність можна звести до кількох десятків коренів. Якщо ж відкинути ті з них, що мають пізні походження (зокрема *частокіл*, *палісад* чи *штaketник*), лексичні форми, що залишились, матимуть у своїй основі терміни, що побутували чи утворились у давньоруський час. Г. Г. Мельниченко, порівнявши лексеми тематичної групи «огорожі», що належать до різних хронологічних груп, дійшов висновку, що до найдавнішої лексичної верстви (за матеріалами словників І. І. Срезневського і Г. Е. Кочина) належать слова *забор*, *изгорода*, *огород*, *осек*, *плетень*, *прясло* та *тын* [Мельниченко, 1974, с. 127]. За його даними, лексема *огород* та похідні від неї (*изгород*, *за(из)города*, *за(из)городка*, *городьба*, *горожа* та ін.) фіксують 4 види огорожі:

- 1) з жердок та кілків (типу частоколу);
- 2) з дощок, поставлених вертикально і щільно;
- 3) з горизонтальних жердок, що прикріплені до стовпів, і переплетених між цими жердками прутів;

4) з горизонтальних жердок, що прикріплені до кілків або стовпів [Мельниченко, 1974, с. 109—116].

Серед українських говорів найбільш популярним є слово *плот*, яке має кілька значень:

1) огорожа з горизонтально прикріплених до стовпів жердин;

2) огорожа, плетена з хмизу [Євтушок, 1993, с. 104—105];

3) огорожа з колод;

4) огорожа взагалі [Корень, 1968, с. 147].

Крім цього, вживаються терміни *плетень* (огорожа з лози) і *тин* (огорожа з нетовстих жердок, іноді переплетених прутами або огорожа з розколотих нетовстих колод, що забиваються в землю, а поверху збиваються планками) [Корень, 1968, с. 147, 155]. Серед назв — позначень плоту (плетня) вживаються також (подано по мірі зменшення частоти вжитку): *плетіння, плетінь, плетяник, плетюга, заліт, тин*; для позначення плоту із стовпів з горизонтальними жердинами: *тин, жерде, жерди, огорожа, городьба, забор* [Євтушок 1993, с. 104—105].

Ще однією назвою огорожі давньоруського часу є слово **ворь**. Воно згадане при описі подій, пов'язаних із перенесенням мощей Бориса і Гліба до нової церкви у Вишгороді: *«и взяша раку Борисову, и въставиша и на возила, и поволокоша оужи князи и бояре, черньцемъ оупрѣдъ идуцимъ съ свѣщами, помомъ по нимъ идуцимъ, та же игумени, та же епис(коп)и предъ ракою, а кн(я)земъ с ракою, идуцимъ межи вормъ, и не бѣ лъзѣ вести от множества народа, поламляху ворс»* [ПЛ, 6623 (1115), ствп. 280-281]; *«Бяше же устроенъ вѣрѣмъ по обема сторонамъ»* («Сказання про Бориса і Гліба», XII—XIII ст.) [Рорре, 1962, с. 5]. З контексту цих повідомлень видно, що ця огорожа була легкого типу, тобто, вона швидко споруджувалася та розбиралася. Лексема з таким самим коренем зустрічається і в перекладеній літературі: *«Доиде места, иде же превори чьрни стояху»* (Житіє св. Нифонта, 1219); *«яко же смърд и нищ человек и странен пришед издалеча к преворам княжа двора и виде я, дивится, и приступив к вратам чюдится, въпрашая, и внутрь въшед, видит на обе стране храмы стояща украшены камением и древом, испьсань»* (Шестоднев Іоанна, екзарха Болгарського, 1263) [Рорре, 1962, с. 60]. Використана лексема *превора* дуже близька до пол. *przewoга* — перегородка в хліву та завога — запір, засув [Фасмер, III, с. 105—106]; деякі дослідники (В. Й. Горобець та ін.) вбачають етимологічну спорідненість давньоруського *ворь*, *вора* — 'огорожа' та терміна праслов'янського походження **овога* — укр. *обора* 'огорожена частина двору' [Історія..., 1983, с. 411]. Лексема *ворь* збереглася у зміненому вигляді (*ворина, вориння*) в українських діалектах у значенні загорожа з жердин [Історія..., 1983, с. 134; Присяжнюк, 1981, с. 10].

Підсумовуючи наведені матеріали, звернемо увагу на те, що усі назви типів огорож, відомі за давньоруськими оригінальними та перекладними писемними пам'ятками — *огородъ, тынъ, плотъ, плетень, воръ* — збереглися у тій чи іншій формі в українській мові та її діалектах і до сьогодні залишаються в активному користуванні.

Неодмінним атрибутом усякого двору є ворота. Праслов'янське **vorta* > *ворота* збереглося майже в усіх слов'янських мовах: *ворота* — укр., рос., *врата* — болг., серб., *vrata* — хорв., хорут., чеш., *wrata* — словц., *wrota* — пол., в.-луж. [Будилович, 1882, с. 123]. Пізніше, під західноєвропейським впливом, для позначення фортифікаційних воріт (башти з воротами) почав використовуватися термін *brama* (пол., чеш.), *brana* (чеш., словц.), який перейшов і в українську мову, частково витіснивши лексему *ворота*. Поширення терміна *ворота* вказує на існування реалії — в'їзду на огорожену ділянку — в часи загальнослов'янської єдності. Про це свідчить існування у більшості слов'янських мов загального терміна для позначення воротних стовпів з крюками та петлями для закріплення полотна самих воріт — **верѣя**: *верей* — рос., *verrej* — хорв., *verija* — хорут., *vereje* — чеш., *wierzeja* — пол. [Будилович, 1882, с. 104].

Постійним супутником людських осель завжди були джерела питної води. Спочатку використовувалася вода з природних об'єктів — річок, струмків, джерел; потім людина почала спеціально оформлювати природні джерела або викопувати штучні — колодязі. Деякі дослідники походження слов'янського *колодязь-кладязь* виводять від гот. *kaldinga* [Нидерле, 1956, с. 261]. Використання цього терміна у давньоруських оригінальних пам'ятках (літописи, «Похвала Борису і Глібу» та ін.) у повноголосній та неповноголосній формах, із значним переважанням останньої [Львов, 1975, с. 131—132], вказує на переважно книжкове використання слова *кладязь*.

Дуже відомою є літописна легенда про білгородський кисіль, коли під час облоги Білгорода печенігами його мешканці обдурили кочовиків за допомогою двох виритих колодязів [ПЛ, 6505 (997), ствп. 113]. Колодязі давньоруського часу археологічно вивчені у кількох містах (Київ, Чернігів), у тому числі і в згаданому Білгороді біля Києва, де під час розкопок В. В. Хвойки 1910 р. було знайдено залишки двох розташованих поруч колодязів [Хвойка, 2008, с. 108—109, 146, 148], а також на сільських поселеннях Чернігівщини — в Автуничих та Шумлаї [Веремейчик, 1995, с. 84—91]. Хоча не можна заперечувати існування окремих колодязів у князівських, боярських чи монастирських дворах, все ж більша їхня частина у містах, а також, мабуть, усі на сільських поселеннях і на городищах були у загальному користуванні і

розташовувались поза садибами. Про це свідчать як археологічні матеріали цього часу (дерев'яні водогони у Новгороді та містах Білорусі) [Воронин, 1948, с. 196], так і історичні свідчення. Зокрема на плані Києва полковника Ушакова 1695 р. зображено кілька колодязів на території Верхнього міста та Подолу, які, судячи з місця їхнього розташування, були у загальному користуванні.

У Галицько-Волинському літопису згадується «студенць рекомыи кладязь» [Лл, 6767 (1259), ствп. 844]. Відомий цей термін й у перекладах: «Василий рече: сыне, пий воду от своих студенец и источник» (Бесіда трьох святих) [Мудрое..., 1989, с. 65]. Обидві назви (колодязь, студенец) дуже поширені у слов'янському світі: *кладец* — болг., *кладеньць* — ст.-серб., *кладенац* — н.-серб., *kladenas* — хорв., *kladez*, *kladenec* — хорут., *студенац* — серб., *studenac* — хорв., *studenec*, *studenc* — хорут., *studen*, *studňa* — словц., *studna*, *studně* — чеш., *studnja* — в.-луж., *studňa* — н.-луж., *studnia* — пол. [Будилович, 1882, с. 117]. В українській мові використовують 3 лексеми на позначення штучно оформленого джерела питної води — *колодязь*, *криниця*, *студня* [Присяжнюк, 1981, с. 10; Євтушок, 1993, с. 97].

Як видно з наведених матеріалів, двори (садиби) пересічних мешканців сільських поселень і міст давньоруського часу мали певну, іноді досить складну і розвинену, структуру, до якої входили житлові і господарські об'єкти, пов'язані як із зберіганням майна, так і сільськогосподарським (землеробство, тваринництво), у тому числі і присадибним, виробництвом, а також ремеслом. Номенклатура історичних лексем X—XIII ст., пов'язаних із двором, засвідчує багатство форм і вказує на різноманіття садибних споруд, їхню функціональну строкастість. Ця обставина спонукає до подальшого пошуку і визначення критеріїв виділення окремих археологічних об'єктів, які можуть бути співставлені з аналогічними, відомими за даними етнографії і лексикології.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII в. — М., 1898. — Кн. X.

Арицховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962—1976 гг.) — М., 1978. — Т. VII. — 192 с.

Безусько Л. Г., Томашевський А. П., Івакін Г. Ю. Попередні результати палінологічних досліджень 1998 р. у Києві // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999. — К., 1999. — С. 59—60.

Борисевич Г. В. Хормное зодчество Новгорода // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 269—294.

Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. — М., 1956. — С. 5—458. — (Труды Инсти-

тута этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. 31).

Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. — К., 1882. — Ч. 2. — Вып. 1. — 153 с.

Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. — М., 1861. — 6+II+1632 стб.+VIII с.

Веремейчик О. М., Готун І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — К., 1995. — № 4. — С. 82—94.

Воронин Н. Н. Жилище // История культуры древней Руси. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 204—233.

Воронин Н. Н. Поселение // История культуры древней Руси. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 182—203.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — 586 с.

Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. — К., 1966. — 238 с.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К., 1961. — 284 с.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. — К., 1963. — 243 с.

Гребінь П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 13—24.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. — СПб.; М., 1881. — Т. II. — 807 с.

Данилюк А. Г. Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло. — Луцьк, 1993. — 63 с.

Євтушок А. М. Лексика сільського строительства в українських западнополеских говорах : Автореф. дис... канд. филол. наук. — К., 1989. — 19 с.

Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. — Рівне, 1993. — 134 с.

Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках : Сборник русских пословиц и поговорок. Изд. 3-е, испр. и доп. — М., 1915. — 480 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. II. — 648 с.

Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI—XIII ст. // А се его сребро. — К., 2002. — С. 71—88.

Історія української мови: Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. Русанівський. — К., 1983. — 744 с.

Киево-Печерский патерик / Підгот. тексту, передм. та прим. Д. Абрамовича — К., 1931. Репринтне видання — К., 1991. — 280 с.

Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. — М.; Л., 1963. — 445 с.

Козюба В. К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках давньої Русі // УІЖ. — 2003. — №1. — С. 36—53.

Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — К., 1998. — № 1. — С. 28—45.

Корень Н. Д., Шушкевич М. С. Полесская строительная терминология (хата и хозяйственные постройки) // Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. — М., 1968. — С. 131—160.

Корчиц М. А. Строительная лексика в языке старобелорусской письменности 15—17 столетий : Автореф. дис... канд. филол. наук. — Мн., 1970. — 19 с.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. I. — 496 с.

- Лексика и фразеология «Моления» Даниила Заточника* / Ред. Е. М. Иссерлин. — Л., 1981. — 232 с.
- Літопис Руський* / Переклад Л. Махновця. — К., 1989. — 592 с.
- Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — 368 с.
- Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. — М., 1966. — 321 с.
- Луцци-Федорец И. И.* Лингвостранографическая характеристика и реконструкция одной группы лексики Полесья (жилище и хозяйственные постройки) : Автореф. дис... канд. филол. наук. — Мн., 1973. — 19 с.
- Луццый Ю. В.* Давньоруська істба за відомостями історичних джерел X—XIV століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2014. — Вип. 17. — С. 23—30.
- Мейе А.* Общеславянский язык / Пер. и прим. проф. П. С. Кузнецова; под ред. проф. С. Б. Бернштейна; предисл. проф. Р. И. Аванесова и проф. П. С. Кузнецова. — М., 1951. — 492 с.
- Мельниченко Г. Г.* Некоторые лексические группы в современных говорах на территории Владимиро-Суздальского княжества XII — начала XIII в.: Территориальное распространение, семантика и словообразование. — Ярославль, 1974. — 270 с.
- Миклошич Ф.* Краткий словарь шести славянских языков (русского с церковнославянским, болгарского, сербского, чешского и польского), а также французский и немецкий / Сост.: Ф. Миклошич, В. Никольский, Ст. Новакович, А. Маценауер, А. Брюкнер. — СПб. ; М. ; Вена, 1885. — 962 с.
- Мудрое слово Древней Руси (XI—XVII вв.)* / Сост., вступ. статья, подг. древнерусских текстов, перевод и комментарий В. В. Колесова. — М., 1989. — 464 с. — (Сокровища древнерусской литературы).
- Нидерле Л.* Славянские древности. — М., 1956. — 453 с.
- Новгородская первая летопись // ПСРЛ.* — Т. III. — М., 2000. — XII, 720 с.
- Новосельцев А. П.* Термин «вежа» в древнерусских источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. — М., 2000. — С. 428—433.
- Павлов А.* «Книги Законные», содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные // СОРЯС. — СПб., 1885. — Т. 38. — № 1—8. — 92 с.
- Петрашенко В. О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — К., 1999. — № 2. — С. 60—77.
- Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Давньоруські поселення поблизу с. Бучак // Археологія. — К., 2005. — № 2. — С. 55—69.
- Питання історії української мови* / Відп. ред. Л. Л. Гумецька. — К., 1970. — 196 с.
- Присяжнюк В. З.* Лексика сельского строительства в украинском языке : Автореф. дис... канд. филол. наук — К., 1981. — 17 с.
- Приходько Н. П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 245—275.
- Сабурова Л. М.* Сельскохозяйственные орудия и постройки // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987. — С. 187—203.
- Самойлович В. П.* Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961. — 342 с.
- Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.* — М., 1988. — Т. I; 1989 — Т. II; 1990 — Т. III; 1991 — Т. IV; 2000 — Т. V; 2000 — Т. VI.
- Соболевський А.* Смоленско-полоцкий говор XIII—XV вв. — Варшава, 1886. — 27 с.
- Сорока В. А.* Предметно-бытовая лексика белорусских народных сказок (Названия жилых и хозяйственных построек) : Автореф. дис... канд. филол. наук — Мн., 1977. — 22 с.
- Спегальский Ю. П.* Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв. — Л., 1972. — 276 с.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. I; 1902 — Т. II; 1912 — Т. III.
- Стецюк В.* Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. — Львів ; К., 2000. — Кн. 2. — 96 с.
- Творогов О. В.* Лексический состав «Повести временных лет» (Словоуказатели и частотный словарь). — К., 1984. — 218 с.
- Трубацев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — М., 1991. — 272 с.
- Українська історична та діалектна лексика* / Відп. ред. Л. М. Полюга. — К., 1985. — 163 с.
- Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т. I—IV.
- Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей). — Л., 1949. — 288 с. — (Ученые записки Ленингр. гос. ин-та им. А. И. Герцена, т. 80).
- Харузин А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае. — Вильна, 1907. — 458 с.
- Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам). — К., 2008. — 160 с.
- Шенников А. А.* О русских крестьянских усадьбах XVI века // Географическое общество СССР. Доклады Отделения этнографии. — Л., 1966. — Вып. 2. — С. 4—25.
- Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951—1983 гг.). — М., 1986. — 312 с. — (Новгородские грамоты на бересте, т. VIII).
- Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. — М., 2000. — 432 с. — (Новгородские грамоты на бересте, т. X).
- Янин В. Л.* Я послал тебе бересту. — М., 1998. — Изд. 3-е. — 462 с.
- Roppe A.* Materialy do slovnika terminov budownictwa staroruskiego X—XV w. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962. — XXIV+96 s.

В. К. Козюба

ЖИЛИЩЕ, ДВОР, УСАДЬБА (по материалам древнерусской лексики)

Статья посвящена изучению двора-усадьбы как части материальной культуры Древней Руси X—XIII вв., на основе различных данных — исторической лексики, этнографического и археологического материалов.

Она состоит из нескольких блоков. В первой части («Жилище, его составляющие части», «Планировочные и конструктивные части жилища») анализируется жилище как главный элемент двора. Приводятся номинации дома и его составляющих, встречающиеся в древнерусских письменных источниках — летописях, отечественной и переводной религиозной литературе. Разнообразие терминов свидетельствует о существовании различных типов жилища и его эволюции от простых форм к сложным (многокамерные, многоярусные).

В следующей части («Двор и его составляющие части», «Сооружения в усадьбах») анализируется организация пространства вокруг домов и функциональное назначение различных дворовых построек. В последней части («Ограда, ворота, колодец») подается анализ типов ограждений средневекового времени, которые известны по письменным источникам и этнографическим данным.

Комплексное рассмотрение исторических, лингвистических, этнографических и археологических материалов позволяет более детально изучить проблему древнерусской усадьбы. Сравнение этнографических материалов Украинского и Белорусского Полесья с результатами археологических раскопок древнерусских городов и поселений открывает новые возможности для характеристики двора как культурного феномена Средневековья.

Ключевые слова: жилище, усадьба, историческая лексика, археология, Полесье, Южная Русь.

V. K. Kozuba

DWELLING, YARD AND HOMESTEAD (in the old rus lexics light)

The paper includes study of the yard-estate being a part of the Old Rus material culture of the 10th—13th centuries based on various data: historical lexics and ethnographic and archaeological materials.

It consists of several blocks. The first one («Dwelling and its components» and «Planning and constructive components of dwelling») analyses house as the main yard component. House nominations and its components with terms from Old Rus written sources — chronicles, local and translated religious literature are available. The diversity of terms means presence of different dwelling types and their evolution from simple to complex (multichamber, multi-storey) forms.

Next part of the research («Yard and its components», «Buildings in homesteads») analyses landscaping around dwelling and functioning of farm buildings. The final chapter («Fence, gate and well») contains analysis of medieval fence types known from written sources and ethnographic data.

Complex using historical, linguistic, ethnographic and archaeological data allows seeing problem of the Old Rus homestead wider. By comparing ethnographic Polissyan materials from Ukraine and Belarus with the results of archaeological excavations of the Old Rus towns and settlements the new possibilities to characterize homestead as cultural phenomenon of the Middle Ages are open.

Keywords: dwelling, homestead, historic vocabulary, archaeology, Polissya, Southern Rus

Одержано 02.12.2015